

New Edition February 1952

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

50 EAST LEXINGTON AVENUE, NEW YORK 17, N. Y.

CHICAGO, ILL. U. S. A. 1952

सूचीपत्रम्

	पृष्ठ
रामायणम्—	
१। वाल्मीकिः कवित्वनामः '	१
२। वनाद् रामादीन् प्रत्यानेतुमागतान् भरतान् मह रामस्य कथादः	५
३। ✓ सीताहरणम् 526 423 464.	८
४। ✓ चन्द्रोदयवर्णनम् ✓	१८
५। रामायणप्रत्याहृतस्य लक्षणस्य पुनरुक्त्यामम्	३१
६। रामायणमिधसभायां वाल्मीकिराज्ञया कुम्भो- लकयो रामायणगानम्, सीतायाः पातानप्रवेश्य	३६
महाभारतम्—	
१। ✓ जलोपाख्यानम्	४५
२। सावित्रोपाख्यानम् ✓ ..	७२
३। विराटसभायां भगवतां लक्ष्मणादीनां शुद्धविषये मन्त्रणा	८२
४। शरणागत रथस्यम्	१०५
कदाचित्सागरः—	
१। ✓ श्रीमन्नवाहन चरितम् ✓	११४
विष्णुपुराणम्—	
१। विष्णुर्ब्रह्मविहस्य भुवस्य सप्तममम्	१२६

११५

प्रवेशिका

रामायणम्

यान्मोक्षिः कवित्वलाभः^१

[अस्मिन् लोके साम्प्रथं सर्वगुणाकारः खोऽस्तीति
पृथ्वते वाक्मोकये नादः सत्पतो राम-
परितमुपदिग्ग द्वेषभोकां जगाम ।]

स मुह्यतं गते तस्मिन् देवलोकां मुनिभ्यदा ।
जगाम तमसातोर् जाह्नव्याद्वत्तदूरत ॥१॥
स तु तोर् समसाद्य तमसाया मुनिभ्यदा ।
मिष्यमाह श्विसं चार्भं दृष्टा तोर्यमकर्दमम् ॥२॥
“अहटममिदं तोये भरद्वाज ! निशामय ।
रमणोयं प्रमसायुं शक्यमुष्य मनो यदा ॥३॥
म्यप्यतां यत्नसस्तात ! दोषतां यत्नं मम ।
एदमेशवगाद्विष्ये तमसा तोयमुत्तमम् ” ॥४॥

^१ कवित्वे—कविदे कवे (Kun baktaw 1 1 too)

तन्मन्त्रो मन्त्राद्यो वक्तव्ये वेत्त इत्युक्तम् ।

साधकस्य मन्त्राद्यो वक्तव्ये मन्त्रो वेत्त ॥११॥

स मन्त्राद्यो वक्तव्ये मन्त्रो वेत्त ॥१२॥

विश्वकारे च मन्त्राद्यो मन्त्रो वेत्त ॥१३॥

मन्त्राद्यो वेत्त ॥१४॥

इत्यादि मन्त्राद्यो वेत्त ॥१५॥

मन्त्राद्यो वेत्त ॥१६॥

अथान वेत्त ॥१७॥

तं मन्त्राद्यो वेत्त ॥१८॥

मन्त्रो वेत्त ॥१९॥

मन्त्राद्यो वेत्त ॥२०॥

मन्त्राद्यो वेत्त ॥२१॥

मन्त्राद्यो वेत्त ॥२२॥

मन्त्राद्यो वेत्त ॥२३॥

“मा निषादः प्रतिष्ठा स्वमगमः मामगोः ममाः ।

यत् कौश्लमिदुनादेकमवधीः काममोहितम्” ॥२४॥

तथ्येत्यं सुवतविस्ता वभूय इति वीचतः ।

योकार्तेनास्य अकुनेः किमिदं ध्यात्तं मया ? ॥२५॥

चिन्तयन् स महाप्राप्तयकार मतिमान् मतिम् ।

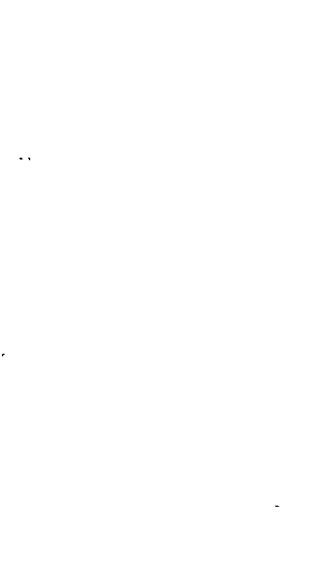
शिष्यं चैवात्रवीद् वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥२६॥

“पादवडोऽधरममन्तुन्वीनयसमन्वितः ।

योकार्तेस्य प्रवृत्तो मे शोको भवतु नान्यथा” ॥२७॥

शिष्यसु तस्य सुवती मुनिर्वाक्यमनुत्तमम् ।
 प्रतिजपाद् मन्सुट्टास्य सुटोऽभयशुभिः ॥१६॥
 सोऽभिषेकं ततः कृत्वा तोर्ये तस्मिन् यथाविधि ।
 तमेव चिन्तयन्नर्च्यमुपावर्तत वै मुनिः ॥१७॥
 भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः श्रुतवान् गुरोः ।
 कस्तमं पूर्णमादाय पृष्ठतोऽनुजगाम ह ॥१८॥
 न प्रविश्यायमपदं शिष्येण सह धर्मवित् ।
 उपविष्टः कथाद्यान्यायकार ध्यानमास्थितः ॥१८४॥

राजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्त्ता स्वयं प्रभुः ।
 चतुर्मुखो महातेजा दृष्टं तं मुनिपुङ्गवम् ॥२०॥
 वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा महमोत्याय वाग्व्यतः ।
 पूजयामास तं देवं पादाब्जाननवन्दनेः ॥२१॥
 अथोपविश्य भगवानामने परमाचिते ।
 वाल्मीकये च शरपये मन्दिदेशामने ततः ॥२२॥
 ब्रह्मणा समनुष्ठातः सोऽप्युपाविशदासने ।
 तद्दत्तेनैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः ॥२३॥
 पापात्मना कृतं कष्टं शरपहचकुर्विना ।
 यस्तादृशं शहरवं क्रीडं हस्यादकारणात् ॥२४॥
 शोचयेव पुनः क्रीडीमुप लोकाभिधं जमी ।
 तमुवाच ततो ब्रह्मा महमम् मुनिपुङ्गवम् ॥२५॥
 "लोक एवास्त्वयं ब्रह्मो मातृ कार्या विशाखा ।
 मरुन्दादेव ते ब्रह्मन् ! दृष्टसेयं मारुती ॥२६॥

बद्धोनामुत्तमस्त्रीषामाह्वतानामितस्ततः ।
 सर्वासानिव, भद्रं ते, ममापमहिषी भव ॥४८॥
 लडा नाम समुद्रस्य मध्ये मम महापुरी ।
 सागरेण परिचिता निविष्टा गिरिमूर्हेनि ॥४९॥
 तत्र सीते ! मया माद्वे' वनेषु विचरिष्यसि ।
 न चास्य वनयामस्य स्मृहयिष्यसि भामिनि ! ॥५०॥
 पञ्च दास्यः सहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः ।
 सीते ! परिचरिष्यन्ति भार्या भवसि मे यदि" ॥५१॥
 रावणेनैवमुक्त्वा तु क्षुपिता जनकात्मजा ।
 प्रत्युवाचानवद्याहो तमनाहत्य राघवम् ॥५२॥
 " महागिरिमिवाकम्पं महिन्द्रमदभं पतिम् ।
 महोदधिमिवाचोभ्यमहं राममनुव्रता ॥५३॥
 सर्वलक्षणसम्पन्नं न्ययोधपरिमण्डलम् ।
 मत्पुत्रं महाभागमहं राममनुव्रता ॥५४॥
 महाशङ्कुं महोरम्भं सिंहदिकान्तगामिनम् ।
 वृसिंहं सिंहसङ्गागमहं राममनुव्रता ॥५५॥
 पूर्णचन्द्रानने रामे राजवत्सं जितेन्द्रियम् ।
 पृथुकीर्त्तिं महाबाहुमहं राममनुव्रता ॥५६॥
 त्वं पुनर्जम्बुकः सिंहो मामिहेच्छसि दुर्नभाम् ।
 माहं शक्या स्वया स्पृष्टुमादित्यस्य प्रभा यदा ॥५७॥
 पादपान् काञ्चनान् नूनं बहून् पश्यसि मन्दभाक् ।
 राघवस्य मिया भार्दी यस्वमिच्छसि राघव ! ॥५८॥

त्वया तु खलु वदाम्यं नव वर्षाणि पञ्च च ।
 वने," प्रव्रज काकुत्स्थ ! पितरं मोचयानृतात् ॥१॥
 'तथे' ल्युवाच तां रामः कैकेयीमकुतोभयः ।
 चकार तद्वचः श्रुत्वा भर्ता मम हृदयतः ॥३८॥
 दयात्र प्रतिगृह्णीयात्, सत्त्वं श्रूयाद्य चावृतम् ।
 एतद् ब्राह्मण ! रामस्य व्रतं धृतमनुत्तमम् ॥३९॥
 तस्य भ्राता तु वैमात्रो लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ।
 रामस्य पुरुषव्याघ्रः महायः समरेऽरिहा ॥४०॥
 स भ्राता लक्ष्मणो नाम ब्रह्मचारी हृदयतः ।
 पञ्चगच्छदनुष्पानिः प्रव्रजन्तं मया सह ॥४१॥
 ते वयं प्रच्युता राज्यात् कैकेय्यासु कृते वयः ।
 विचरामो द्विजश्रेष्ठ ! यत्नं गन्धीरमोजसा ॥४२॥
 समाश्रम सुदृते तु शक्यं वसुमिह त्वया ।
 प्रागमिष्यति मे भर्ता वन्यमादाय पुष्कलम् ॥४३॥
 स त्वं नाम च, गोत्रं च, कुलमाचक्ष्व तत्त्वतः ।
 एकय दण्डकारण्ये किमर्थं चरसि द्विज ! ॥४४॥
 एषं सुवस्थां मीतायां रामपद्वर्गं महाबलः ।
 प्रत्युवाचोत्तरं तोत्रं रावणो राक्षसाधिपः ॥४५॥
 " येन विव्रासिता भोक्ताः सद्देवासुरमागुयाः ।
 पृष्टं स रावणो माम् मीते ! रघोगणेश्वरः ॥४६॥
 त्वां तु काञ्चनवर्षाभं हृदा कोपेयवासिनोम् ।
 रमिं व्यर्हेषु दारेषु भाधिगच्छाम्यनिन्दिते ! ॥४७॥

बहोनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्तातः ।
 सर्वासामेव, भद्रं ते, ममाप्रमहिषो भव ॥४८॥
 लङ्का नाम ममुद्रस्य मध्ये मम महापुरी ।
 सागरेण परिचिता निविष्टा गिरिर्भूहनि ॥४९॥
 तत्र सीते । मया माहं' वनेषु विचरिष्यसि ।
 न चास्य वनधामस्य स्पृहयिष्यसि भामिनि । ॥५०॥
 पञ्च दास्यः सहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः ।
 सीते । परिचरिष्यन्ति भार्या भवसि मे यदि" ॥५१॥

रावणेनैवमुक्ता तु कुपिता जनकात्मजा ।
 प्रत्युवाचानवद्याह्वी तमनाहृत्य राक्षसम् ॥५२॥
 " महागिरिमिवाकम्पां महेंद्रमह्यं पतिम् ।
 महोदधिमिवासीभ्यमहं राममनुव्रता ॥५३॥
 सर्वलक्षणमयसं स्पृहोषपरिमण्डलम् ।
 मत्पत्यस्यं महाभागमहं राममनुव्रता ॥५४॥
 महाबाहु' महोरस्कं सिंहविक्रान्तागामिनम् ।
 नृसिंहं सिंहसङ्घामहं राममनुव्रता ॥५५॥
 पूर्णचन्द्राननं रामं राजवशं जितेन्द्रियम् ।
 पृथुकीर्तिं महाबाहुमहं राममनुव्रता ॥५६॥
 त्वं पुनत्रैश्वर्यकः सिंहीं मामिहैच्छसि दुर्धभाम् ।
 माहं मया स्वया स्फुरन्मादित्यस्य मभा यथा ॥५७॥
 पादयान् काशयान् नूनं बहन् पश्यसि मन्मभाक् ।
 राक्षसस्य द्वियो भार्या यद्वसिच्छसि राक्षस । ॥५८॥

१. ...
 २. ...
 ३. ...
 ४. ...
 ५. ...
 ६. ...
 ७. ...
 ८. ...
 ९. ...
 १०. ...
 ११. ...
 १२. ...
 १३. ...
 १४. ...
 १५. ...

- १. ...
- २. ...
- ३. ...
- ४. ...
- ५. ...
- ६. ...
- ७. ...
- ८. ...
- ९. ...
- १०. ...

यदन्तरं वायम-वैनतेययो-
 र्यदन्तरं मद्गु-मयूरयोरपि ।
 यदन्तरं हंसक-वृषभयोवने
 तदन्तरं दागरघेस्तवेव च ॥६०॥
 तस्मिन् महस्त्राचममप्रभावे
 रामे स्थिते कामुकशोषपापी ।
 हतापि तिष्ठे न जगं गमिष्ये
 शाल्यं यथा सच्चिकयायकीर्णम् ॥६८॥

इतीव तदाकथमदुष्टभावा
 सुदुष्टमुक्त्वा रजनीचरं तम् ।
 गावप्रकम्पाद् व्यथिता बभूव
 वातीहता सा कदम्बोव तन्वी ॥६८॥

एवं सुवन्द्या सीतायां संरभ्यः पदयं वचः ।
 ललाटे भ्रुकुटिं कृत्वा रावणः प्रत्युवाच ह ॥७०॥
 “भ्राता वैश्वणस्याहं मापन्नो वरवर्षिणि ।
 रावणो नाम, भद्रं ते, दृग्धीवः प्रतापवान् ॥७१॥
 यस्य देवाः सगन्धर्वाः, पिशाचाः, पद्मगोरमाः ।
 विद्रवन्ति सदा भीता शृत्योरिव भद्रा प्रजाः ॥७२॥
 येन वैश्वण्यो भ्राता वैमादः कारयान्तरि ।
 इन्द्रमामादितः क्रोधाद्दधि विक्रम्य निर्जितः ॥७३॥
 महयार्तः परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् ।
 कौलाभं पर्वतश्चैष्ठमध्यास्ते नरवाहनः ॥७४॥

यदन्तरं वायस-वैनतेययो-
 र्यदन्तरं मद्गु-मयूरयोरपि ।
 यदन्तरं हंसक-गृध्रयोवने
 तदन्तरं दागरयेन्द्रावेव च ॥६०॥
 तस्मिन् सङ्घातसमप्रभावे
 रामे स्थिते कामुकवाणपाणौ ।
 हतापि तेऽहं न जगं गमिष्ये
 पान्यं यया मच्चिकयावकीर्णम् ॥६८॥

इतीव तदाक्रमदुष्टभावा
 सुदुष्टमुक्त्वा रजनीचरं तम् ।
 गात्रप्रकम्पाद् व्यथिता बभूव
 धातोहता सा कदम्बीव तन्वी ॥६८॥

एवं सुवन्द्यां सीतायां संदग्धः पश्यं वचः ।
 ललाटे भ्रुकुटिं हत्वा रावणः प्रस्युवाच च ॥७०॥
 “ भ्राता वैश्ववर्णस्याहं मापन्नो वरवर्षिणि !
 रावणो नाम, भद्रं ते, दृगधीयः प्रतापवान् ॥७१॥
 यस्य देवाः सगर्भर्षाः, पिशाचाः, पवनीरगाः ।
 विद्रवन्ति मदा भीता क्षुत्सोरिव मदा प्रजाः ॥७२॥
 येन वैश्वस्यो भ्राता वैभ्रातः कारुणाकरे ।
 इन्द्रमामादितः क्रोधाद्दधि विक्रम्य निर्जितः ॥७३॥
 मङ्गवार्तः परित्यज्य स्वमधिष्ठानसृष्टिमत् ।
 कोसामं पर्वतश्चेहमध्यासी नरवाहनः ॥७४॥

शुभिनस्य च भिक्षस्य शतशोकोत्तरवित्तम् ।

पायोविषयस्य शतशान्दं दंडमालयाशुभित्तम् । ॥१८॥

मन्दरं परमपुत्रं तान्निभ्यं हर्षमिच्छति ।

कामकृतविषं धोत्र्या घृष्टमान् शम्भुमिच्छति । ॥१९॥

पति मूषा प्रभुत्वमि, त्रिष्टया जेति न शुभम् ।

राज्यस्य प्रिया भायांमधिगन्तुं तामिच्छति । ॥२०॥

परमज्यं जित्वा कण्ठे समुद्रं तन्मिच्छति ।

घृष्टाचन्द्रमभौ चोभौ पाणिभ्यां हर्षमिच्छति । ॥२१॥

यो रामस्य प्रियां भायां प्रपश्येत्तन्मिच्छति ।

पत्न्यं प्रप्यन्ति तं दृष्ट्वा यमोणाहर्षमिच्छति । ॥२२॥

कन्याणवृत्तां यो भायां रामस्याहर्षमिच्छति ।

पयोमुखाणां शूलानां मध्यं चरितुमिच्छति । ॥२३॥

यदन्तरं सिंहशुभानयोर्वने

यदन्तरं स्यन्दनिका समुद्रयोः ।

सुराधा-सौवार्कयोर्वदन्तरं

तदन्तरं दाशरथेस्तावैव च ॥६५॥

यदन्तरं काञ्चन-सौसलोहयो-

र्वदन्तरं चन्द्रमधारि पद्मयोः ।

यदन्तरं हस्ति-विहानयोर्वने

तदन्तरं दाशरथेस्तावैव च ॥६६॥

यदन्तरं वायम-वैनतेययो-
 र्यदन्तरं मद्रु-मयूरयोरपि ।
 यदन्तरं हंसक-गृध्रयोवने
 तदन्तरं दाशरयेन्म्रावेव च ॥६७॥
 तकिन् महस्त्राधममप्रभावे
 रामे स्थिते कार्मकवाणपाणौ ।
 ह्यतापि तेऽहं न अरा गमिष्ये
 पाञ्चं यया मक्षिकयावकीर्षम् ॥६८॥

इतीव तदाक्यमदुष्टभावा
 सुदुष्टमुक्त्वा रजनीचरं तम् ।
 गात्रप्रकम्पाद् व्यथिता बभूव
 वातोद्धता सा कदलोव तन्वी ॥६९॥

एवं सुवन्त्यां सीतायां संरब्धः परुषं वचः ।
 स्रस्ताटे भ्रुकुटिं कृत्वा रावणः प्रत्युवाच ह ॥७०॥
 “आता वैश्वस्यस्यार्हं मापन्नो वरवर्षिणि ।
 रावणो नाम, भद्रं ते, दशमीवः प्रतापवान् ॥७१॥
 यस्य देवाः समन्वर्षाः, पिशाचाः, पद्मगौरगाः ।
 विद्रवन्ति सदा भीता मृत्योरिव सदा प्रजाः ॥७२॥
 येन वैश्वस्यो आता वैमात्रः कारणात्तरि ।
 इन्द्रमाभादितः क्रीधाद्रथे विक्रम्य निर्जितः ॥७३॥
 मह्यार्तः परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् ।
 केशासं पर्वतयोऽमध्यास्ते नरवाहनः ॥७४॥

यस्य तत् पुष्पकं नाम विमानं कामगं शुभम् ।
 वीर्यादावर्जितं भद्रे ! येन यामि विहायमम् ॥७५॥
 मम मञ्जातरोपस्य मुखं हृष्टैव मैयिनि ।
 विद्वन्ति परिवस्ताः सुराः शक्रपुरोगमाः ॥७६॥
 यत्र तिष्ठाम्यहं तत्र मारुतो वाति शङ्कितः ।
 तीव्रांशुः शिशिरांशुश्च भयात् सम्पद्यते दिवि ॥७७॥
 निष्कम्पघत्रास्तरवो, नद्यश्च स्निग्धमिदकाः ।
 भवन्ति तत्र यत्राहं तिष्ठामि च चरामि च ॥७८॥
 मम पारे समुद्रस्य लङ्का नाम पुरो शुभा ।
 सम्पूर्णा राक्षसैर्वीरैर्यथेन्द्रम्यामरावती ॥७९॥
 प्राकारेण परिचिता पाण्डुरेण विराजिता ।
 हेमकच्छा पुरी रम्या वैदूर्यमयतोरणा ॥८०॥
 हस्त्यखरयसम्वाधा तूर्यनादनिनादिता ।
 सर्वकामफलैर्वृक्षैः सङ्कुनोद्यानभूयिता ॥८१॥
 तत्र त्वं वम ह्ये मीते ! राजपुत्रि ! मया मह ।
 न अरिष्यसि नारीणां मानुषीणां मनस्विनि ! ॥८२॥
 भुञ्जाना मानुषान् भोगान् दिव्यांश्च वरवर्षिनि !
 न अरिष्यसि रामस्य मानुषस्य गतायुधः ॥८३॥
 स्थापयित्वा प्रियं पुत्रं राज्ये दशरथो नृपः ।
 मन्दवीर्यस्ततो ज्येष्ठः सुतः प्रस्थापितो वनम् ॥८४॥
 तेन किं भ्रष्टराज्येन रामेण गतचेतसा ।
 करिष्यसि विशालाक्षि ! तापसेन तपस्विना ॥८५॥

रक्ष राक्षसभर्तारं कामय स्वयमागतम् ।
 न मन्मथशराविष्टं प्रत्यास्यातं त्वमर्हसि ॥८६॥
 प्रत्यास्याय हि मां भीरु ! पयास्तापं गमिष्यसि ।
 शरसिन्नाभिहत्येव पुद्गरवसमुर्वमो ॥८७॥
 अङ्गुल्या न समो रामो मम युद्धे स मानुषः ।
 तव भाग्येन मन्मथं भज मां शरवर्षिणि !” ॥८८॥

एषमुक्त्वा तु वैदेही क्रुद्धा संरक्तलोचना ।
 अश्रुवीत् परुषं वाक्यं रहितं राक्षसाधिपम् ॥८९॥
 “कथं वैश्रवणं देवं सर्वदेवनमस्कृतम् ।
 भ्रातरं व्यपदिश्य त्वमशुभं कर्तुमिच्छसि ? ॥९०॥
 अश्रुयं विगमिष्यन्ति भवे रावण ! राक्षसाः ।
 श्रेयां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥९१॥
 अपहृत्य शचीं भार्यां शक्यमिन्द्रस्य ज्ञोविहसुम् ।
 न हि रामस्य भार्या मामानीय स्वस्तिमान् भवेत् ॥९२॥

जीवेद्विरं वञ्चधरस्य हस्ता-

च्छचीं प्रहृष्याप्रतिरूपरूपाम् ।

न माहृशीं राक्षस ! धर्ययित्वा

पीतामृतस्यापि तवास्ति शीघ्रः” ॥९३॥

सीताया वचनं श्रुत्वा दमपीषः प्रतापवान् ।

हस्तो हस्तं समाहृत्य चकार सुमहद्वपुः ॥९४॥

स मैथिलीं पुनर्वाक्यं वभाषे वाक्यकोविदः ।

“नोऽप्यत्तया श्रुतौ मन्ये मम वीर्य-पराक्रमौ ॥९५॥

गृहविभं भृताभ्यां वै विद्विमेऽस्यै विना ।
 धानिविभं समुद्रं च सञ्चु वनां वदि विना ॥ १८ ॥
 चक्रे वस्यो गतेऽसौऽसौ विभिन्यां वि सञ्चुः ॥
 कामरुद्रिण उच्यते । गान् मां कामरुद्रिणम् ॥ १९ ॥

एतन्मन्त्रनाम्नाय गणपतये विनियुतः ।

कृष्णाय हरिगणेशो वन्दे मेऽहं वभूवम् ॥ १८ ॥
 मयाः शोभ्यं परिभ्याय शोभयन्ते म गणपतः ।
 नं ह्यं कामरुद्राभं धिजे ते नवनाभुजः ॥ १९ ॥
 संवहनयतः शोभादातकात्रनभूवन्तः ।
 लोभेन महताविष्टो भीषणामृतमविमः ।
 दशास्यो विमतिभूतो वसून् जपदागर ॥ २० ॥
 धमिगम्य सुदुटाभा राक्षसः काममोहितः ।
 जयाह रावणः मातां बुधः नै रोहिणोमिव ॥ २१ ॥

नं हृदा गिरिशुभ्राभं शोभादंष्ट्रं महाभुजम् ।

प्राद्वयन् गृह्यमहायं मयातां वनदेवताः ॥ २० ॥
 स तु मायामयो दिव्यः खरगुहः खरघ्नतः ।
 प्रत्यदृश्यत ह्येमाद्री रावणस्य महावयः ॥ २१ ॥
 ततस्तां पर्येवाक्यैरमितर्ष्य महास्वनतः ।
 पद्मेनादाय वैदेहीं रथमारोहयत् तदा ॥ २२ ॥
 सा गृहीतातिशुक्लीय रावणेन यमद्विनी ।
 रामेति सीता दुःखार्तां रामं दूरगतं वने ॥ २३ ॥

सामकामां म कामार्तः पद्मोद्भवधूमिव ।

विचेष्टमानामादाय उत्पपाताय रावणः ॥१०६॥

ततः सा राक्षसेन्द्रेण ह्रियमाणा विहायमा ।

शूर्यं शुक्रोश्च मत्सेव भ्रातृचित्ता ययातुरा ॥१०७॥

“ हा नक्षत्र ! महाबाहो ! गुरुचित्तप्रसादक !

ह्रियमाणां न जानीये रक्षमा कामरूपिणा ॥१०८॥

जीवितं सुखमर्थं च धर्महेतोः परित्यजन् ।

ह्रियमाणामधर्मेण मां रावण । न पश्यसि ? ॥१०९॥

ननु नामाविनीतानां विनीतामि परस्वय !

कथमेवंविधं पापं म त्वं शाधि हि रावणम् ? ॥११०॥

अ तु सदोऽविनीतस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ।

कानोऽप्यद्वीभवत्यत्र शस्यानामिव पत्नये ॥१११॥

त्वं कर्म कृतवानेतत् कानोपहतचेतनः ।

जीवितान्करं घोरं रामाद् व्यमनमाग्रहि ॥११२॥

धामश्वये जनस्थानं कर्णिकाराय पुष्यितान् ।

क्षिप्रं रामाय शंसध्वं 'मीतां हरति रावणः' ॥११३॥

हंम-सारम-संगुष्टां वन्दे गोदावरीं नदीम् ।

क्षिप्रं रामाय शंसध्वं 'मीतां हरति रावणः' ॥११४॥

द्वैवतानि च याम्यस्मिन् वने विविधपादपे ।

नमस्करोम्यहं तेभ्यो भर्तुः शंसत मां हृताम् ॥११५॥

यानि कानिचिदप्यत्र मत्त्वानि विविधानि च ।

सर्वाणि शरणं यामि मृगपक्षिगणानि वै ॥११६॥

ह्रियमाणां प्रियां भर्तुः प्राणैर्म्योऽपि गरीयमोम् ।

‘ विदग्धा ते हृता मीता रावणेन ’ति शंसत ॥११७॥

विदित्वा तु महाबाहुरमुवापि महाबलः ।

‘ आनेष्यति पराक्रम्य वैवस्वतहृतामपि ’ ॥११८॥

सा तदा करुणा वाचो विलपन्तो सुदुःखिता ।

वनस्पतिगतं गृध्रं ददृर्मायतनोचना ॥११९॥

सा तमुद्धीच्य सुयोधो रावणस्य वयं गताः ।

समाक्रन्दद् भयपरा दुःखोपहतया गिरा ॥१२०॥

“ जटायो ! पश्य मामार्य ! ह्रियमाणामनायवत् ।

अनेन राक्षसेन्द्रेणाकरुणं पापकर्मणा ॥१२१॥

नैष वारयितुं शक्यस्त्वया क्रूरो निमाचरः ।

रामाय तु यथातथं जटायो ! हरणं मम ।

सञ्जणाय च तत् सर्वमाख्यातव्यमशेषतः ” ॥१२२॥

तं शब्दमवसुमसु जटायुरथ शृणुवे ।

निरक्षद्रावणं क्षिप्रं वैदेहो च ददर्श सः ॥१२३॥

ततः पर्वतकूटाभङ्गीच्छतुण्डः खगोत्तमः ।

वनस्पतिगतः शोमान् व्याजहार शुभां गिरम् ॥१२४॥

“ दग्धीव ! स्थितो धर्मं पुराणे मत्वमश्रवः ।

भ्रातस्त्वं निन्दितं कर्म कर्तुं नार्हसि साम्प्रतम् ।

जटायुर्नाम नाभ्राह्मं गृध्रराजो महाबलः ॥१२५॥

राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवक्रणोपमः ।

लोकानां च हिते युक्तो रामो दशरथात्मजः ॥१२६॥

तस्येया लोकनाथस्य धमपत्नी यशस्विनी ।
 सीता नाम वरारोहा यां त्वं हर्तुमिहच्छसि ।
 कथं राजा स्थितो धर्मे परदारान् परामृयेत् ? ॥१२७॥
 रक्षणीया विशेषेण राजदारा महाबल !
 निवर्तय गतिं नीचां परदाराभिमर्शनात् ॥१२८॥
 न तत् समाचरेद्वीरो यत् परोऽस्य विगृह्येत् ।
 यथात्मनस्तथान्येषां दारा रक्ष्या विमर्शनात् ॥१२९॥
 पापस्वभावयपलः कथं त्वं रक्षसां वर !
 ऐश्वर्यमभिमन्त्राप्तो विमानमिव दुष्कृतिः ॥१३०॥
 विषये वा पुरे वा ते यदा रामो महाबलः ।
 नापराध्यति धर्मात्मा कथं तस्यापराध्यति ? ॥१३१॥
 क्षिप्रं विरुज वैदेहीं मा स्वा घोरेण चक्षुषा ।
 दृष्टेद्दहनभूर्तेन हृषमिन्द्राग्निर्यथा ॥१३२॥
 सर्पमायीविषं ब्रह्मा वक्रान्ते नावबुध्यते ?
 पीवायां प्रतिमुक्तं च कालपाशं न पश्यति ? ॥१३३॥
 स भारः सौम्य ! भर्तव्यो यो भरं नावमादयेत् ।
 तदवमपि भीरुव्यं कीर्यते यदनामयम् ॥१३४॥
 यत् हात्वा न भवेदधर्मा, न कीर्तिर्न यशो ध्रुवम् ।
 शरीरस्य भवेत् खेदः, कदात् कर्म समाचरेत् ? ॥१३५॥
 पट्टिर्वर्यसहस्राणि ज्ञातव्यं मम रावण !
 पितृपैतामहं राज्यं यथावदनुतिष्ठतः ॥१३६॥

वृद्धोऽहं, त्वं युवा, धन्यो. मरणः, कश्ची, गतो ।
 न चाप्यादाय कुगर्भो वैदेहीं मे गमिष्यति ॥११७॥
 न गच्छस्यं वनादन्ते वैदेहीं मम पश्यतः ।
 हेतुभिर्न्यायमसुक्तेर्ध्रुवां वेदयुतोमिव ॥११८॥
 युध्मश्च यदि शूरोऽसि मुहूर्तं तिष्ठ रावण !
 गयिष्यमे हतो भूमौ यथा पूर्वं सुमन्त्रया ॥११९॥
 भ्रमकृत् भयुर्ग येन तिष्ठता देव्यदानवाः ।
 नचिराद्योरक्षामास्यां रामो युधि वधिष्यति ॥१२०॥
 किन्तु शक्यं मया कर्तुं गतो दूरं नृपाश्रजो ।
 चिरं त्वं नश्यसि नीच ! तयोर्भर्तो न मंगयः ॥१२१॥
 न हि मे जीवमानस्य नयिष्यसि शुभानिमाम् ।
 सीतां कम्पनपत्रार्चीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥१२२॥
 भवशूनं तु मया कार्यं प्रियं तस्य महात्मनः ।
 जीवितेनापि रामस्य तथा दशरथस्य च ॥१२३॥
 तिष्ठ तिष्ठ दशधीव ! मुहूर्ते पश्य रावण !
 वृन्तादिव फलं त्वां तु पातयेयं रथोत्तमात् ॥१२४॥
 इत्युक्तः क्रोध-ताम्राक्षस्तप्त-काञ्चन-कुण्डलः ।
 राक्षसेन्द्रोऽभिदुद्राव पतगेन्द्रमसर्षणः ॥१२५॥
 स सम्पहारशुमुलस्तयोस्तध्विन् महाशुभे ।
 बभूव यातो हतयोर्मैत्रयोर्गगने यथा ॥१२६॥
 तद् बभूवाहुर्न युहं शृध-राक्षमयोस्तदा ।
 सपक्षयोर्मास्यवतोर्महापर्वतयोरिव ॥१२७॥

सतो नालीक-भाराचैस्तीक्ष्णाद्यैश्च विकर्षिभिः ।

अभ्यवर्षन् महाघोरैर्गृधराजं महाबलम् ॥१४८॥

स तानि शरजालानि गृध्रः पचरथेभ्यः ।

कटायुः प्रतिजग्राह रावणास्त्राणि मंयुरे ॥१४९॥

तस्य तीक्ष्णखाभ्यां तु चरणाभ्यां महाबलः ।

चकार बहुधा गात्रे वृथान् पतगसप्तमः ॥१५०॥

अथ क्रोधाद्गपीवो जग्राह दग्ग मार्गणान् ।

मृत्युदण्डनिभान् घोरान् यथोर्निधनकाह्वया ॥१५१॥

स तैर्वाणैर्महावीर्यैः पूर्णमुत्तैरजिह्वभिः ।

विभेद निमित्तैस्तीक्ष्णैर्गृध्रं घोरैः शिलीसुदैः ॥१५२॥

स राक्षसस्ये पश्यञ्छानकीं वाप्यलोचनाम् ।

अचिन्तयित्वा बालांस्तान् राक्षसं समभिद्रवत् ॥१५३॥

स तानि शरजालानि पचाभ्यां तु विभूय च ।

चरणाभ्यां महातेजा बभञ्जास्य रुहडनुः ॥१५४॥

तद्वाग्निमह्यं द्रोणं रावणस्य शरावरम् ।

पचाभ्यां च महातेजा व्यधुनोत्पतगीश्वरः ॥१५५॥

काञ्चनोरन्ध्रदान् दिव्यान् पिपाचवदनान् खरान् ।

तांवास्य अक्षमस्यसाश्चघान समरे वली ॥१५६॥

अथ त्रिवेषुसम्यक् कामगं पावकार्षिणम् ।

मण्डिमोपानचिताहं बभञ्च च महारथम् ॥१५७॥

पूर्वचन्द्रमतोकागं हतश्च व्यज्रैः सह ।

पातयामास वेगेन पाहिभी राक्षसैः सह ॥१५८॥

मारुतियाण्य धर्मत तृण्डेन च मपरिच्छिदः ।
 पुनर्नृपाहनश्रोमान् पतिराजो महाबलः ॥२५८॥
 स मग्नधन्या विरघो हताग्नी हतागारयिः ।
 षड्भेनादाय वेदेर्हो पपास भुवि रावणः ॥२६०॥
 दृष्टा निगतितं भूमो रावण भस्मशासनम् ।
 साधु माभिवति भूतानि शृङ्गराजमवृजयन् ॥२६१॥
 परित्रातां तु तं दृष्ट्वा अरुणा पतियुयवम् ।
 उत्पपात पुनर्दृष्ट्वा मैथिर्नां शृङ्गा रावणः ॥२६२॥
 तं प्रहृष्टं निधायाद्दे रावणं जमकात्मजाम् ।
 गच्छन्तं स्ववृषेणं च मनट-पतमाधनम् ॥
 शृङ्गराजः समुत्पन्य रावणं समभिद्रुयत् ।
 समावार्य महातेजा अटारुरिदमग्रयोत् ॥२६३-२६४॥
 “वञ्चसंस्पर्शेषाण्य भार्या रामस्य राज्ञः ।
 अल्पबुद्धे ! हरस्येनां वधाय खलु रक्षामाम् ॥२६५॥
 समिववन्धुः, मामात्यः, सत्रलः, मपरिच्छिदः ।
 विषपानं पिबस्येतत् पिपासित इवोदकम् ॥२६६॥
 अनुबन्धमजानन्तः कर्मणामविचक्षणः ।
 शोधमेव विनश्यन्ति, तथा ह्यं विनशित्यसि ॥२६७॥
 बद्धस्वं कालपाशेन क्व गतम्रास्य मोक्षमे ?
 वधाय वडिर्गं शृङ्गा मामिधं जम्बजो यथा ॥२६८॥
 न हि जासु दुराधर्षो काकुत्स्थो तव रावण !
 धर्मणश्चात्रमस्यास्य क्षमिष्येते तु राघवौ ॥२६९॥

यथा त्वया कृतं कर्म भीरुणा लोकगर्हितम् ।

तस्कराचरितो मार्गो नैव वीरनिषेवितः ॥१७०॥

युध्यस्व यदि शूरोऽसि मुहूर्ते तिष्ठ रावण ।

शयिष्यसे हतो भूमौ यथा भ्राता खरस्तथा ॥१७१॥

परितकाले पुरुषो यत् कर्म प्रतिपद्यते ।

विनामायात्मनोऽधस्ये प्रतिपन्नोऽसि कर्म तत् ॥१७२॥

एवमुक्त्वा शुभं वाक्यं जटायुस्तस्य रक्षतः ।

निपपात भृशं पृष्ठे दग्धीषस्य वीर्यवान् ॥१७३॥

तं गृहीत्वा नखैस्तीक्ष्णैर्विददार ममस्ततः ।

केयांथोत्पाटयामास नावपचमुखायुधः ॥१७४॥

स तदा गृधराजेन क्लिश्यमानो मुहुर्मुहुः ।

अमर्षस्फुरितोऽहः सन् प्राकम्पत च राक्षसः ॥१७५॥

सम्यरिष्वज्य वेदेर्हो वामेनाह्नेन रावणः ।

तलेनाभिप्रघातार्तो जटायुं क्रोधमूर्च्छितम् ॥१७६॥

जटायुस्तमतिक्रम्य तुण्डेनास्य खगाधिपः ।

वामबाह्वन् दगं तदा व्यपाहरदरिद्रमः ॥१७७॥

सर्व्विचवाहोः सद्यो मे बाहवः महसामयन् ।

विषञ्जानावनीयुक्ता वल्मीकादिव पशुगाः ॥१७८॥

ततः क्रोधाहगधीवः मीतामुत्सृज्य वीर्यवान् ।

मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां च गृधराजमपीक्षयत् ॥१७९॥

तस्य ध्यायच्छ्रमानस्य रामध्याये स रावणः ।

पक्षो घातो च धार्शो च खड्गमुद्धृत्य सोऽच्छिनत् ॥१८०॥

चन्द्रोदयवर्णनम्¹

चन्द्रोऽपि साविध्यमिवास्य कुर्व्व-
स्फारागर्भेर्भ्यगतो विराजन् ।
ज्योत्स्नावितानेन वितत्य लोका-
नुत्तिष्ठतेऽनेकमहस्त्ररश्मिः ॥१॥

मद्ग्रभं शीरमृषान्धवर्ण-
मुद्ग्रहमानं ध्वजभासमानम् ।
ददर्शं चन्द्रं स कपिप्रवीरः²
योद्ध्यमानं सरसीय हंसम् ॥२॥

ततः स मर्ध्वं गतमंशुमस्तं
ज्योत्स्नाविताने मुद्ग्रहमन्तम् ।
ददर्शं धोमान् भुवि भानुमस्तं
गोष्ठे हृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥३॥

लोकस्य पावानि विनाशयस्तं
महीदधिं चापि समिधयन्तम् ।
भूतानि सर्वाणि विराजयस्तं
ददर्शं ग्रीतांशुमथाभियान्तम् ॥४॥

¹ सुन्दरवाच्ये—पञ्चमे सर्गे ।

² वहायां शीतान्धेववाच्ये इत्यन् इत्युक्तम् ।

या भाति मन्मथीर्भुवि मन्दरस्या

यया प्रदोषेषु च भागरस्या ।

तयैव तोषेषु च पुष्करस्या

रगत मा भावनियाकरस्या ॥५॥

इमो यया राजत-पञ्चरस्यः

मिंदो यया मन्दर-कन्दरस्यः ।

वीरो यया गविंत-कुञ्जरस्य-

चन्द्रोर्दो वभाज तयाम्बरस्यः ॥६॥

मिगतः चक्रुचानिच तोरणशुद्धो

महापतः शंत वरीर्षशुद्धः ।

वशीच आम्बुनद वदशुद्धो

विभाति चन्द्रः पशुर्णशुद्धः ॥७॥

वित्त-मोताम्बु नृपाशुद्धो

अपापचक्रावतिनदगदः

प्रकाशचक्रावतिनदगदो

रगत चन्द्रो भगवाञ्च शशाङ्कः ॥८॥

मिन्वात्म्ये प्राथ्य यया श्रुतिन्वा

अपापचक्रं प्राथ्य यया श्रुतिन्वा ।

रगत मन्मथीर्भुवि मन्दरस्या

यया प्रदोषेषु च भागरस्या ॥९॥

रावणशत्रुघ्नद्वन्द्वस्य लक्ष्मणस्य पुनरुत्थानम् ^१

शत्रुघ्नो निपातितं दृष्ट्वा रावणेन बलीयसा ।
 लक्ष्मणं समरे शूरं शीघ्रतौघ-परिद्रुतम् ।
 स दत्त्वा तुमुनं युद्धं रावणस्य दुरात्मनः ।
 विरुज्ज्वेय वाणोघान् सुपेणमिदमब्रवीत् ॥१-२॥
 “एष रावणवीर्येण लक्ष्मणः पतितो भुवि ।
 सर्ववच्छेदते धीरो मम गोकमुदीरयन् ॥३॥
 शीघ्रतार्द्धमिमं धीरं प्राणैः प्रियतरं मम ।
 पश्यतो मम का शक्त्योर्धुं पर्याकुलात्मनः ॥४॥
 अयं स समरद्व्याधी भ्राता मे शुभलक्षणः ।
 यदि पञ्चत्वभापयः प्राणैर्मे किं सुखेन वा ? ॥५॥
 शञ्जतीष हि मे वीर्यं भ्रम्यतीष कराडनुः ।
 मायका व्यथमौदन्ति दृष्टिर्वाप्यवगं गता ॥६॥
 भवमौदन्ति गात्राणि स्वप्रयानि नृणामिव ।
 चिन्ता मे जायते तौघा मुमूर्षां धोपजायते” ॥७॥

भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा रावणेन दुरात्मसा ।
 विनिवृत्तस्तं दुःस्वार्ते मर्मण्यभिहतं भृगुम् ।
 परं विधादभापयो विनन्नापाकुलेन्द्रियः ॥८॥

"सामानं विदुः न ह्युत ज्ञानानं ननुपगतम्
 विदुःपुत्रि वि मि सुत । न विद्यापौत्रकल्पते ।
 पत्रासुविपत्रासुः का विदि ज्ञानं ज्ञानं ३ ३ ३
 किं मे सुदेत । किं मापौ सुदे कानो न विदारे ।
 पत्रासु विदुः । विने ज्ञानसुवि विदुः ३ ३ ३
 सुवेद का वने यानामनुपगति मयसुवि ।
 पत्रमयसुविपत्रासु विनेने न पत्रमयसु ३ ३ ३
 देवि देवि ज्ञानज्ञानि देवि देवि य ज्ञानसु ।
 न तु देवि न पत्रासु विने ज्ञानसु ३ ३ ३
 सोतया विषु ज्ञानेन ज्ञानसुवि विना मय ?
 विषु पत्रासुविपत्रासु विनेने न पत्रमयसु ३ ३ ३
 पत्रासुवि न पत्रासुवि मोदु सुविपत्रासु ।
 विषु पत्रासुवि कोगत्या मातरं विषु केरुयोम् ? ३
 मरते विषु पत्रासुवि यदुप्रे न महाकथम् ?
 मह तेन वने यातो विना तेनागतः कथम् ? ३ ३ ३
 इदिव मरणं ये यो न तु वन्मुविगद्वेषम् ।
 किं मया दुष्कृतं कर्म छतमन्यत्र जन्मनि ।
 येन मे धार्मिको भ्राता निहतयापतः स्थितः ? ३ ३ ३
 हा भ्रातर्मनुजयेड ! गुराणां मवर ! प्रभो !
 एकाकी विषु मां स्वज्ञा परनोकाय गच्छामि ? ३ ३ ३

विसृपन्तं च मां भ्रातः ! किमर्थं भावभाषणे ?
 उत्तिष्ठ, पश्य, किं श्रेये ? दीनं मां पश्य दक्षुया ॥१८॥
 श्लोकान्तस्य प्रमत्तस्य पर्वतेषु वनेषु च ।
 विषकृत्स्व महाबाहो ! समाश्रामयिता मम ॥१९॥

राममेवं सुवाण तं श्लोकश्याकुलितेन्द्रियम् ।
 आश्रामयसुवाचटं सुषेणः परमं वचः ॥२०॥
 “ त्वजेमां नरशार्दूल ! वृद्धिं कैङ्कर्यकारिणोम् ।
 श्लोकमञ्जननीं विन्तां तुभ्यां वाप्येषमूमुखे ॥२१॥
 नैव पञ्चत्वमापसौ सत्प्रणो नस्त्रिवर्धनः ।
 न ह्यस्य विहृतं वल्लं न च श्यामं न निष्पुभम् ॥२२॥
 सुप्रभं च प्रसव्यं च सुषमस्य निरीक्ष्यताम् ।
 पश्यपद्यतनीं हस्तौ, सुप्रमचे च लोचने ॥२३॥
 नेह्यं हृद्यते ह्यं गतासूनां विगाम्यते !
 विषाटं मा कृष्या वीर ! समाचोऽयमरिन्दमः ॥२४॥
 आख्याति तु प्रसुमस्य स्रग्भगावस्य भूतले ।
 शीघ्रात्तं हृदयं वीर ! कम्पमानं सुहृर्मुहुः ॥२५॥

एवमुक्त्वा महाबाहूः सुषेणो राघवं वचः ।
 समीपस्यसुवाचदं हनुमन्तं महाकविम् ॥२६॥
 “सौम्य ! शीघ्रमितो गत्वा कैलसोपधिपर्वतम् ।
 दक्षिणे गिखरे जातां महोपधिमिहानय ॥२७॥

विगल्बज्जरर्षो जगता मागल्बंकरर्षो तथा ।

मन्त्रोत्तरर्षो वोः । सन्ध्याभो च ऋद्धोत्तरिम् ।

मन्त्रोत्तरार्थं श्रीरघु नक्षत्रपञ्च लक्ष्मणम्" ॥२८७

इत्येवमुक्तो हनुमान् गत्वा श्रीरघुपरिषद्गम् ।

निशामभ्यगम्यष्टोमान्गार्जुनां ऋद्धोत्तरिम् ॥२८८

तस्य वृत्तिः समुत्पन्ना माहतेरमितोत्तरः ।

"इदमेव गमिष्यामि ऋद्धोत्तरा गिरारं गिरिः ॥२९०

पश्चिंशु गिरारं जातामीवधिं तां सुषायहाम् ।

प्रतर्केशावगच्छामि सुषेणो श्रीरघुशरीत् ॥२९१

पश्यद्य यदि गच्छामि विगल्बज्जरर्षोमहम् ।

कान्तात्ययेन दीपः प्याद् वेत्तव्यं च महद् भवेत्" ॥२९२

इति मन्त्रिभ्यः हनुमान् गत्वा चिरं महाबलः ।

प्रासाद्य पर्वतयेष्टं विः प्रकम्पा गिरेस्तटम् ।

पुञ्जनानातरुगणं समुत्पाद्य महाबलः ।

ऋद्धोत्तरा हरिगार्दूलो हस्ताभ्यां ममतोत्तरयत् ॥२९३-२९४

म नीलमिव जीमूतं तोयपूर्णं नभस्तन्नात् ।

उत्सपात ऋद्धोत्तरा तु हनुमान् शिखरं गिरिः ॥२९५

समागम्य महावेगः सशस्य शिखरं गिरिः ।

विश्रम्य किञ्चिदनुमान् सुषेणमिदमववीत् ॥२९६

"श्रीरघुर्षीं नावगच्छामि तामहं हरिपुङ्गव ।

तदिदं शिखरं कृत्स्नं गिरेस्तस्याहृतं मया" ॥२९७

एवं कथयमानं तु व्रगस्य पवनाकजम् ।

सुपेषो वानरदेहो जघाहोत्पाद्य धीपथिम् ॥३८॥

विष्मितासु बभूवुस्ते सर्वे वानरयूथपाः ।

इदा तु हनुमत्कर्म सुरैरपि सुदुष्करम् ॥३९॥

ततः सङ्गोदयित्वा सामोपधिं वानरोक्षमः ।

नक्षत्रस्य ददौ नक्षतः सुपेषः सुमहाद्यतिः ॥४०॥

सद्यस्यः स समाघाय नक्षत्रस्यः परवीरहा ।

विगन्धो विक्रजः शीघ्रमुदतिव्रजहीतनात् ॥४१॥

तमुत्थितं तु हरयो भूतलाग्नेश्च लक्ष्मणम् ।

“माधु माधि”ति सुपीता लक्ष्मणं मत्पुत्रयन् ॥४२॥

“एहोही”त्यग्नवीद्रामो लक्ष्मणं परवीरहा ।

मखञ्जे गाढमालिङ्ग्य वाक्पपर्दाकुलेक्षणः ॥४३॥

अग्नवीच परिव्रज्य सौमित्रिं राघवस्तदा ।

“दिष्ट्वा त्वां वीर ! पश्यामि मरणात् पुनरागतम् ॥४४॥

न हि मे जीवितेनार्यः, सीतया च, जयेन या ।

को हि मे जीवितेनायश्चयि पञ्चत्वमागते ?” ॥४५॥

इत्येवं हुयतस्तस्य राघवस्य महाकनः ।

खिन्नः शिथिलया वाचा लक्ष्मणो वाक्यमग्नवीत् ॥४६॥

“तां प्रतिष्ठां प्रतिज्ञाय पुरा मत्पराक्रम !

नष्टु कश्चिदिवामत्स्यो जैवं त्वं वरुमर्हसि ॥४७॥

न हि प्रतिष्ठां कुर्वन्ति वितयां मत्पथादिनः ।

नक्षत्रं हि महस्यस्य प्रतिष्ठा परिपालनम् ॥४८॥

नैराग्यमुपगन्तुं च मानं ते मत्कृतेऽनघ !
 यधेन रावणप्याद्य प्रतिष्ठामनुमानय ॥४८॥
 न जीवन् याप्यते शत्रुसाथे बालधरं गतः ।
 नर्दतस्तोऽद्यदंष्ट्रस्य भिङ्गस्येव महागजः ॥५०॥
 यदं तु यधमिच्छामि शीघ्रमप्य दुरात्मनः ।
 यावदमं न यात्येव हतकर्मा दिवाकरः ॥५१॥
 यदि यधमिच्छामि रावणस्य संख्ये
 यदि च कृतां हि तवेच्छामि प्रतिष्ठाम् ।
 यदि तत्र राजमुताभिनाय चार्यं ।
 कुरु च वचो मम शीघ्रमद्य धीर !” ॥५२॥

रामाश्रमेधसभायां वाल्मीकेराज्ञया कुशौलः
 रामायणगानम्, सीतायाः
 पातालप्रवेशश्च^१

तो रजन्यां प्रभातायां खातो द्रुतद्रुतायनो ।
 यथोक्तमृषिणा पूर्वं सर्वे तत्रोपगायताम् ॥१॥
 तां स शशाथ काकुत्स्थः पूर्वाचार्य-विनिर्मिताम् ।
 अपूर्वां पाठ्यज्जातिश्च शिथेन समस्तकृताम् ॥२॥

^१ उत्तरकाण्डे—८३-तमे सर्गे ।

ममापेयं दुभिद्वहा तन्त्रोत्थममन्विताम् ।
 वाताभ्यां राघवः श्रुत्वा कौतूहलपरोऽभवत् ॥३॥
 अथ कर्माक्षरे राजा ममाह्वय महासुनिम् ।
 पार्श्वियांश्च भरद्वाजः पण्डितान् नैगमांस्तथा ॥
 पौराणिकान् शब्दविदो ये हृद्य दिजातयः ।
 खराणां सचपशांश्च प्रोभुकान् दिजमत्तमान् ॥
 पादाचरसमासञ्चांश्चन्दःसु परिनिठितान् ।
 कल्पात्माविशेषज्ञाञ्च ज्योतिषे च परं गतान् ॥
 क्रियाकल्पविदेषु तथा कार्यविशारदान् ।
 हितूपधारबुधमान् हितुकांश्च बहुश्रुतान् ॥
 छन्दोविदः पुराणज्ञान् वेदिकान् दिजमत्तमान् ।
 विद्वज्ज्ञान् उत्तमूढज्ञान् नृत्यगोतविशारदान् ।
 एतान् सर्वान् ममाह्वय गातारो समवेमयत् ॥४-८॥

तेषां संबदतां तत्र श्रोतृणां हर्षवर्द्धनम् ।
 गीयं प्रचक्रत्सुहाय तावुभौ मुनिदारकी ॥९॥
 ततः प्रहृष्टं मधुरं शान्धर्वमतिमानुषम् ।
 न च हृष्टिं ययुः सर्वे श्रोतारो गीयसम्पदा ॥१०॥
 दृष्ट्वा मुनिगणाः सर्वे पार्श्वियाश्च महोजसः ।
 विवन्त एव चक्षुर्भिः पश्यन्ति एव मुहुर्मुहुः ॥११॥
 क्षणुः परस्परं चेटं एव एव समाहिताः ।
 "उभौ रामस्य सहगौ विव्याद् विव्वमिषोदृती ॥१२॥

जटिनो यदि न म्यातां न वरुणसधरो यदि ।

विशेषं नाधिगच्छामो गायतो राघवस्य च" ॥१३॥

ततोऽपराह्णसमये राघवः सुममापत ।

"घटादद्य सहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनोः ।

प्रयच्छु शीघ्रं काकुत्स्थ ! यदन्यदभिकाङ्क्षितम्" ।

ददौ स शीघ्रं काकुत्स्थो बालयीवै पृथक् पृथक् ॥१४-१५॥

दीयमानं सुवर्णं तु नागृह्णातां कुशीलवी ।

अचतुष महात्मनो किमनेनेति विधितो ॥१६॥

"वन्येन फलमूलेन निरतो वनवासिनो ।

सुवर्णेन हिरण्येन किं करिष्यावहे वने ?" ॥१७॥

तथा तयोः प्रवृत्तौः कौतूहनसमन्विताः ।

श्रीतारस्यैव रामस्य सर्वे एव सुविधिताः ॥१८॥

तस्य वैवागमं रामः काव्यस्य श्रीतुमुत्सुकः ।

पप्रच्छु सुमहातेजास्तावुभौ मुनिदारकौ ॥१९॥

"किम्प्रमाणमिदं काव्यं, का प्रतिष्ठा महात्मनः ?

कर्ता काव्यस्य महतः क्व सामो मुनिपुङ्गवः ?" ॥२०॥

पृच्छन्तं राघवं वाक्यमूचतुर्मुनिदारकौ ।

"वाल्मीकिर्भगवान् कर्ता सम्प्राप्तो यज्ञसंविधम् ॥२१॥

षादिप्रभृति वै राजन् ! पञ्च सांगतानि च ।

काण्डानि षट् छतानोद्द शोषराणि महात्मना ॥२२॥

छतानि गुरुषाम्प्राकृष्टविषा चरितं तव ।

प्रतिष्ठा जीवितं यावत् तावत् सर्वस्य वर्तते ॥२३॥

यदि बुद्धिः कृता राजन् ! यवषाय महारथ !
कर्माक्षरे चषोभूतस्तच्छृणुष्व महानुजः" ॥२४॥

"बाहू"मित्यत्रवीद्दामस्तौ चानुष्ठाप्य राघवो ।

प्रहृष्टी जग्मतुः स्यात् यथास्तौ मुनिपुङ्गवः ॥२५॥

रामो बह्वन्यहान्येव तद् गीतं परमं शुभम् ।

शुश्राव मुनिभिः साहे पायिषैः सह वानरैः ॥२६॥

तस्मिन् गीते तु विज्ञाय भोतापुत्रो कुशीलधो ।

तस्याः परिपदो मध्ये रामो वचनमब्रवीत् ॥२७॥

दूताम् शुद्धममाचाराणाह्वयात्मनीषया ।

"मदधी मृत गच्छध्वमितो भगवतीऽन्तिके ॥२८॥

'यदि शुद्धममाचारा यदि वा वीतकल्पया ।

करोत्विहात्मनः शुद्धिमनुमान्य महामुनिम् ॥२९॥

एन्दं मुनेषु विज्ञाय भोतायाय मनोगतम् ।

प्रथर्य दातुकामायास्ततः शंसत मे जगु ॥३०॥

एतः प्रभाते तु शपथं मैत्रिणी जलकात्मजा ।

करोतु परिषत्मध्ये शोधनार्थं मयैव च" ॥३१॥

शुत्वा तु राघवश्चैतद्वचः परममहृतम् ।

दूताः सम्पद्युर्घाटं यत्र वै मुनिपुङ्गवः ॥३२॥

ते प्रथम्य महात्मानं ज्वलन्तमसितसभम् ।

अनुक्षो रामवाक्यानि श्रुत्वा मधुरादि च ॥३३॥

तिथौ तद्वाचिर्न श्रुत्वा रामस्य च मनोदतम् ।

विज्ञाय शुभकारिणा मुनिर्वाक्यमदाब्रवीत् ॥३४॥

“ एवं भवतु. महं वो, यथा वदति शतम् ।
 तथा करिष्यते मोता, देवते हि पतिः क्षियः ” ॥११६॥
 तयोक्ता मुनिना सव राजदूता महोरुतम् ।
 प्रत्येक्य राघवं सर्वे मुनिगर्भं प्रभाञ्जरे ॥११७॥

ततः प्रहृष्टः काकुत्थाः श्रुत्वा वारं महात्मनः ।
 पश्योद्गतं वसन्तं राघवं वैवाभ्यभाषणम् ॥११८॥

“ भगवन्नाः सशिक्षा ये मानुषाय नराधिपः ।
 पश्यन्तु मोतागपयं यथैवान्याऽपि काङ्क्षते ” ॥११९॥
 तस्य तद् वचने श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ।

सर्वेषाम्पिमुस्यानां साधुवादो महानभूत् ॥१२०॥
 राजानस्य महात्मानः प्रसंगमन्ति च राघवम् ।

“ सपथं नरद्वेष्ट ! त्वयैव भुवि नान्यतः ” ॥१२१॥
 एवं विनिरयं कृत्वा “श्रीभूत” इति राघवः ।

विमज्जयामास तदा सर्वान्स्तान् शत्रुसूदनः ॥१२२॥
 तस्यो रजन्यां ध्रुटायां यज्ञवाटं गतो वृषः ।

वृषोन् सर्वान् महातेजाः शब्दापयति राघवः ॥१२३॥
 यद्य तत्र समाजसमुत्सृज्यः संश्रित ताः ।

कीर्तुहलसमाविष्टाः सर्वे एव समन्ततः ॥१२४॥
 राघवाय महावीर्यो वानराय महाव्रताः ।
 सशिक्षा ये च शूद्राय वैश्यायैव सहस्रशः ॥१२५॥
 नानादेशागतायैव ब्राह्मणाः संश्रितव्रताः ।

सीताशपथवीक्षार्थं सर्वे एव समागताः ॥१२६॥

तदा समागतं भवमात्मभूतमिवाचनम् ।

श्रुत्वा मुनिवरसूच्ये भसीत भसुजागमत् ॥४६॥

तस्मिं पृष्ठतः माता चन्वगच्छदशाङ्मुषो ।

रामं मनोगतं हत्वा सादुमेवा लनाश्रुभिः ॥४७॥

ता ददा श्रुतिमायास्तीं ब्रह्माणमनुगामिनीम् ।

वाल्मीकेः पृष्ठतः माता साधुशब्दो महानभूत् ॥४८॥

ततो ह्महनाग्रदः सर्वथाभिवभाशभौ ।

दुःपुत्रकाविगामेन शीकेनाकुनितात्मनाम् ॥४९॥

“साधु रामे”ति क्वचित्तु “साधु सीते”ति चापरि ।

“उभावेव” च तराभ्ये प्रेषकाः सम्प्रवुकुण्डः ॥५०॥

ततो मध्ये जनीघस्य प्रविश्य मुनिपुङ्गवः ।

सीतामहायो वाल्मीकिरिति हावाच राघवम् ॥५१॥

“इयं दागरथे ! सीता सुव्रता धमचारिणी ।

अपवादात् परित्यक्ता ममाश्रम-भसीपतः ॥५२॥

लोकान्वादा-भीतस्य तव राम ! महाप्रत !

प्रत्ययं दास्यसे सीता तामनुचातुमर्हसि ॥५३॥

इमो च जानशोपुत्राशुभौ च यमजातकौ ।

सुप्तौ तवेव दुर्धरो सत्यमितद् प्रथीमि ते ॥५४॥

प्रचेतसोऽहं दगमः पुत्री राघवनन्दन !

न अराम्यदृते वाञ्छामिमो हि तव पुत्रकौ ॥५५॥

बहुवर्षमहस्तापि तपथर्या मया कृता ।

नोपाशोयां कर्म तस्या दुष्टेयं यदि मैथिली ॥५६॥

मन्त्रा, कर्मणा, शोभा इत्यादौ न विदितवन् ।
 मन्त्राः कर्मणाद्युपेयव्याख्या तर्हि वेदितव्ये ३१५४
 यथै तद्वत्त्वं मन्त्रं मन्त्रकरो न जानते ।
 विदितव्यं शोभां द्योति तद्वत्त्वं च ३१५५
 यथै तद्वत्त्वं मन्त्राणां ज्ञानात् तर्हि वेदितव्यं ।
 शोकापवादोऽप्येवमपि तत्र द्वावपि ३१५६

तस्मादपि नान्यथा ० शुद्धभाषा
 द्विच्येन दृष्टित्वस्येव मया वेदितव्यं ।
 शोकापवादोऽप्येवमपि तत्र द्वावपि ३१५६
 मन्त्रा लया विद्यमाना विदितव्या एव ३१५७

वाच्योक्तिनेवमुक्तं शाश्वतः प्रत्ययभाषण ।
 वाच्यनिर्जनतामध्ये दृष्टं तां वाच्यनिर्भोम् ३१५८
 "एवमित्यत्राभाषणः यथा वदमि धर्मवित् ।
 प्रत्ययसु मम अष्टस्तव वाच्योऽत्राभाषणः ३१५९
 प्रत्ययसु पुनः दत्तो वेदेष्टा सुगमविधौ ।
 मप्यस्य छतस्तव तेन धर्मं प्रवेगिता ३१६०
 शोकापवादोऽप्येवमपि तत्र द्वावपि द्वि मैथिली ।
 मैथिली शोकापवादोऽप्येवमपि तत्र द्वावपि ३१६१
 परित्यक्त्वा मया शोका तद्वत्त्वं च ३१६२
 जानामि वेदो पुत्री मे यमजातो कुमोन्वरी ।
 शुद्धायां जगतो मध्ये वेदेष्टा प्रीतिरसु मे ३१६३

अभिप्रायं तु विश्वाय रामस्य सुरमत्तमाः ।
 सीतायाः शयने तद्धिन् सर्व एव समागताः ॥६६॥
 पितामहं पुरस्कृत्य सर्व एव समागताः ।
 आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः ॥६७॥
 साध्याश्च देवाः सर्वे ते सर्वे च परमर्षयः ।
 नागाः सुपर्णाः सिद्धाश्च ते सर्वे ह्यटमानसाः ।
 सीता-शयनसम्प्राप्ताः सर्व एव समागताः ॥६८॥
 दृष्ट्वा देवानृषींश्चैव राघवः पुनरब्रवीत् ।
 प्रत्यगो मे मुनिश्रेष्ठ ! चरविषाक्षैरकल्मषैः ।
 शुद्धायां जगती मध्ये वैदेह्यां प्रीतिशु मे" ॥६९॥
 ततो वायुः शुभः पुण्यो दिव्यगन्धो मनोरमः ।
 ते जनौघं सुरश्रेष्ठो ह्लादयामास सर्वतः ॥७०॥
 तदद्भुतमिवाश्चर्यं निरैश्वर्यं समाहिताः ।
 मानवाः सर्वराष्ट्रेभ्यः पूर्वं कृतयुगे यथा ॥७१॥
 सर्वान् समागतान् दृष्ट्वा सीता काषायवासिनी ।
 अत्रवीत् प्राञ्जलिर्षास्त्रमधोहृष्टिरवाप सती ॥७२॥
 "यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये ।
 तथा मे माधवी देवो विवरं दातुमर्हति ॥७३॥
 मनसा, कर्मणा, वाचा यथा रामं मनर्षये ।
 तथा मे माधवी देवो विवरं दातुमर्हति ॥७४॥
 यथैतत् सत्यमुक्तं मे, चेद्दि रामात् परं न च ।
 तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति" ॥७५॥

तथा शयन्या वैट्टेक्षा प्रादुरामोत् तदा ताम् ।
 भूतनादुत्थितं दिव्यं सिंहासनमनुशामम् ॥७१॥
 धियमाणं शिरोभिद्यु नागैरमितविक्रमैः ।
 दिव्यं दिव्येन यमुषा दिव्यरत्नविभूषितैः ॥७२॥
 तस्मिंस्तु धरणी देवी बाहुभ्यां गृह्य मैथिलीम् ।
 स्नागतेनाभिनन्द्येनाभामने चोपवेशयत् ॥७३॥

तामासनगतां दृष्ट्वा प्रविशन्तीं रमातनूम् ।
 पुष्पवृष्टिरविच्छिन्ना दिव्या सीतामवाकिरत् ॥७४॥
 साधुकारस्य सुमहान् देवानां सहस्रोत्थितः ।
 “साधु साध्विति वै सीते । यस्यास्ते शीतमौदयम्” ॥७५॥
 एवं बहुविधा वाची ह्यन्तारिक्षगताः सुराः ।
 व्याजङ्गुर्हृदभनसो दृष्ट्वा सीतामवेशनम् ॥७६॥
 यच्चवाट-गताद्यापि मुनयः सर्व एव ते ।
 राजानश्च नरव्याघ्रा विश्रयाचोपरेमिरे ॥७७॥
 भन्तरिक्षे च भूमौ च सर्वे स्वावरजङ्गमाः ।
 दानवाश्च महाकायाः पाताली पद्मगाधिपाः ॥७८॥
 केचिद् विनेदुः संघटाः, केचिद् ध्यानपरायणाः ।
 केचिद्रामं निरीक्षन्ते, केचित् सीतामचेतसः ॥७९॥
 सीतामवेशनं दृष्ट्वा तेषामासोत् समागमः ।
 तन्महर्षमिवात्यर्थं समं सन्धीहितं जगत् ॥८०॥

महाभारतम्

नलोपाख्यानम्

शमीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बन्धो ।
एवमवो गुणैरिष्टे रूपवानग्नकोविदः ॥१॥
धतिष्ठन्ननुजेन्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा ।
ब्रह्मणो वेदविच्छुरो निषधेवु महीपतिः ॥२॥
तथैवासीद् विदर्भेषु भोमो भीमपराक्रमः ।
रथे प्रसवी दमनः सभायां च ददौ ॥
कन्यारथं कुमारान्घ वीनुदारान् सहाययाः ।
दमयन्ती, दधं, दान्तं, दमनं च सुवर्धमम् ॥३॥
दमयन्तो तु रूपेण तेजसा यगसा विद्या ।
सौभाग्येन च शौकेषु यगः प्राप सुमध्यमा ॥४॥
नलोऽपि नरगादृलो शौकेष्वप्रतिमो भुवि ।
सयोरदृष्टः कामोऽभूच्छृण्वतोः मततं गुणान् ॥५॥
स ददर्श ततो हंभान् जातरूप-परिष्कृतान् ।
यने विचरतां तेषामिकं जघाह पविषम् ॥६॥
ततोऽन्तरिक्षगो बाधं व्याजहार ननं तदा ।
“इन्तश्चोऽस्मि न ते राजन् ! करिष्यामि तव प्रियम् ॥७॥
दमयन्तीसकामे त्वां कथयिष्यामि नेषध ।
यथा त्वदन्यं पुरुषं न मा संसृति कर्हिचित्” ॥८॥

एवमुक्तवानो ब्रह्मर्षिः ॥ ११० ॥

ते तु ब्रह्मा समुत्पद्यन् विदुर्भोगमोष्यतः ॥ १११ ॥

विदुर्भोगिणीं गन्तुं दमयन्त्यास्तादात्मिणो ॥ ११२ ॥

नियोग्यन्ते मन्त्रजालैः वा दृष्टुं न तान् कदापि ॥ ११३ ॥

या तावद्गतकृत्यान् ते हृष्टा मन्त्रिणपापना ॥ ११४ ॥

हृष्टा पश्यन्ते स्वगमाश्चरमाशोययन्ति ॥ ११५ ॥

दमयन्तो तु ते ब्रह्म समुत्पापापदलिनि ॥ ११६ ॥

म मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तोमयाप्रभोत् ॥ ११७ ॥

“दमयन्ति ! नन्तो माम् नियन्तु मद्योपनिः ॥ ११८ ॥

अग्निनोः महती रुद्रं न समास्तप्य मानुष्याः ॥ ११९ ॥

तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेया वरवर्णिनि ! ॥ १२० ॥

सकथं ते भवेत्तन्न रुद्रं नेदं सुमध्यमे ! ॥ १२१ ॥

त्वं चापि रुद्रं नारीणां नरिषु च नर्त्तनी वरः ॥ १२२ ॥

विशिष्टाया विशिष्टेन महतो गुणवान् भवेत् ॥ १२३ ॥

एवमुक्त्वा तु ब्रह्मेण दमयन्तो विश्राम्यते ॥ १२४ ॥

अत्रैवैतं तत्र तं ब्रह्म “त्वमप्येवं नले वद” ॥ १२५ ॥

“तथे”त्युक्त्वाण्डजः कन्यां विदुर्भस्य विश्राम्यते ! ॥ १२६ ॥

पुनरागम्य निषधान् नले सत्यं न्यवेदयत् ॥ १२७ ॥

ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृया ॥ १२८ ॥

वभूव दमयन्ती तु निष्कामपद्मा सदा ॥ १२९ ॥

समोक्ष्य च महीपालः स्वां सुतां प्राणयौवनाम् ॥ १३० ॥

अपश्यदात्मना कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ १३१ ॥

तष्टत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छय-पीडिताः ।
 त्वरिताः ममुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीष्टवः ॥२०॥
 मनोऽपि राजा कौन्तेय ! श्रुत्वा राज्ञां ममागमम् ।
 अभ्यगच्छद्ददीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥२१॥

दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविशेद्य शुभानना ।

मुञ्चन्ती प्रभया राज्ञां चक्षुषि च मनामि च ॥२२॥
 नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव ।

स्वयन्देवोऽयजत्तस्य स्वजं परमगोभनाम् ॥२३॥

पार्थिवाद्यानुभूयाम्य विवाहं विष्णयान्विताः ।

दमयस्याद्य मुदिताः प्रतिजग्मुर्ध्यागतम् ॥२४॥

अवाप्य नारीरत्नं तु पुण्यशोकोऽपि पार्थिवः ।

रिभं मह तया राजन् । शश्वेव वसतृव्रहा ॥२५॥

जनयामास च ततो दमयस्यां महामनाः ।

इन्द्रमेनं सुतश्चापि इन्द्रमेनां च कन्यकाम् ॥२६॥

वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महीजसः ।

यान्शो ददशुरायान्तं दापरं कनिना सह ॥२७॥

अथाब्रवीत् कलिं शक्रः सम्येक्ष्य वसतृव्रहा ।

“दापरेण महायेन कने । गृहि त्वा याम्यमि” ॥२८॥

ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं “दमयस्याः स्वयंवरम् ।

गत्वा हि वरयिष्ये तां, मनो हि मम तां गतम्” ॥२९॥

तमब्रवीत् महर्षेन्द्रो “निर्वृत्तः स स्वयंवरः ।

इतश्चतया मनो राजा पतिरप्यत्तमीपतः” ॥३०॥

वचमे ततो राजा ममाद्धानं महामनाः ।

अभद-मच्छर्तं सुहृदां न तु कथनम् ।

वार्षिभ्रवच्छुक्रो द्रोण्यमानमरिन्दमम् ॥४१-४२॥

तदभवद् द्यूतं पुष्करस्य मनस्य च ।

धृतिर ! बहून् मामान्, पुण्यश्लोकस्वजीयत ॥४३॥

दमयन्ती ततो दृष्टा पुण्यश्लोकं भराधिपम् ।

प्रतापदनुष्मता देवने गतचेतसम् ।

मग्नोकममाविष्टा राजन् ! भीमसुता ततः ।

स्तयामास तत्प्राप्यै सुमहत् पार्थिवं प्रति ॥४४॥

शङ्कमाना तत्प्रापं चिकीर्षन्ती च तन्प्रियम् ।

तच्च हृतसर्वैस्त्रमुपसभ्यदमप्रवीत् ।

हृत्केनामतिवगां तां धात्रीं परिचारिकाम् ।

सूतमानय कस्यापि । महत् कार्यमुपस्थितम् ॥४५-४६॥

हृत्केना तु मा श्रुत्वा दमयत्याः प्रभावितम् ।

शौर्यमानयामास पुद्गपेरासकारिभिः ॥४७॥

पार्थिवं तु ततो भैमी मास्त्वयच्छृण्वया गिरा ।

वाच देवकालञ्चा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥४८॥

मलस्य दयितानग्रान् योजयित्वा मनोजवान् ।

दमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ॥४९॥

यम ज्ञातिषु निक्षिप्य टारकी स्वन्दने तथा ।

यथाचिमान् यथाकारं यम चान्यत्र गच्छ वा ॥५०॥

दमरुश्यामु तदाकं तार्णोपो ननुमारयिः ।
 अरेरुदमीयेन ननामाणेपु मृष्ययः ॥५१॥
 मेः समेय विनिजिय चोऽनुयातो मर्षोपने ?
 यो विभुतमाशेय विदभीसोन तापिना ॥५२॥
 वयाऽस्त विनिजिय सुतो रयनरं न तम् ।
 वन्दतेना न ती ननासिद्धमिने न दामनम् ।
 घासत्या भोमं वापानता नैः गावन् तर्षं मृगम् ।
 अरुमासलितो गोधो नगास नगरी तदा ॥५३॥
 अतानं न वापानमुपानथं मृदु गितः ।
 अने भोरगयो तस्य सारथेन मर्षोपनेः ॥५४॥
 तस्यन् वीरं वा मीये सुन्वद्यैरुच्यते नोपान ।
 पुनश्च नृप राज्ञी यथास्यन्त्विभुत ॥५५॥
 ५५५-५६० ततो वा-वा सञ्जा सुविशुकी विगतम् ।
 वम उच्यते च वरुणास मन्त्रुकी पुत्रोऽन्वगात्तु वरुके
 पुत्रुमन्त्रु सदा-वा-वा । अथिगताभास ते पुत्रे ।
 वा-वे उ अन्वगाविजित्त्वं म त इत्यु वरुणी सस वरुके
 पुत्रुमन्त्रु नृ क उच्यते तस्य विरुपयेन च ।
 ५६०-५६५ तस्य च वा-वे उच्यते तस्य सुविशुके । ५६०-६१
 च तदा तस्य-वा-वे उच्यते वा-वे उच्यते ।
 ५६५-५७० तस्य च वा-वे उच्यते तस्य विरुपयेन ।
 ५७०-५७५ तस्य च वा-वे उच्यते तस्य विरुपयेन ।
 ५७५-५८० तस्य च वा-वे उच्यते तस्य विरुपयेन ।

५६५-५७० तस्य च वा-वे उच्यते तस्य विरुपयेन । ५७५-५८० तस्य च वा-वे उच्यते तस्य विरुपयेन ।

सुधया पीद्यमानस्तु नलो बहुतियेऽहनि ।

पपयच्छकुनान् कांचिद्विरण्णमहशच्छदान् ॥६१॥

स चिन्तयामास तदा नियधाधिपतिर्वली ।

“पस्ति भक्ष्यो ममादायं वसु चेदं भविष्यति” ॥६२॥

ततस्तान् परिधानेन वामसा स ममाहणोत् ।

तस्य तदस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्बिहायसा ॥६३॥

उत्पतन्ताः सुगा वाक्यमेतदाहुस्तातो नमम् ।

दृष्ट्वा दिव्याममं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् ॥६४॥

“वयमद्याः सुदुर्बुधे ! तव वामो जिहीर्षवः ।

प्रागता न हि नः प्रीतिः सवामसि गते स्वयि” ॥६५॥

तान् समीक्ष्य गतामद्यानाम्भानं च दिवासमम् ।

पुण्यशोकस्तदा राजन् ! दमयन्तीमयावधीत् ॥६६॥

‘दियां प्रकोपादैर्गुर्यात् प्रच्युतोऽहमनिन्दिते !

इमे ते शकुना भूत्वा वामो भीह ! हरन्ति मे ॥६७॥

वेपथ्यं परमं प्राप्नो दुःखितो हतचेतनः ।

मर्ता तेऽहं निवीधेदं वचनं हितमाजनः ॥६८॥

एष पत्न्या विदर्भाणामसौ गच्छति कोशलान् ।

पतः परं च देसोऽयं दक्षिणो दक्षिणापथः” ॥६९॥

एतद् वाक्यं नलो राजा दमयन्तीं समाहितः ।

उवाचासल्लदातीं हि मैत्रीमुद्दिश्य भारत ! ॥७०॥

ततः सा वाप्याकुलया वाचा दुःखेन कर्मिता ।

उवाच दमयन्ती तं निवधं कद्वणं वचः ॥७१॥

"अथैतन्ने मे ज्ञानं मीदकानुत्तानि सर्वथा ।
 अथ शशिं च । अथैतन् विष्णवक्याः पुनः पुनः ॥११॥
 अथैतन् अथैतन् विष्णवः अथैतन् ॥
 अथैतन् अथैतन् अथैतन् अथैतन् ॥ ११२॥
 अथैतन् मे अथैतन् अथैतन् अथैतन् ॥
 अथैतन् अथैतन् अथैतन् अथैतन् ॥
 अथैतन् अथैतन् अथैतन् अथैतन् ॥
 अथैतन् अथैतन् अथैतन् अथैतन् ॥

अथ अथैतन्

"अथैतन् अथैतन् अथैतन् अथैतन् ॥
 अथैतन् अथैतन् अथैतन् अथैतन् ॥
 अथैतन् अथैतन् अथैतन् अथैतन् ॥
 अथैतन् अथैतन् अथैतन् अथैतन् ॥"

अथैतन् अथैतन्

"अथैतन् अथैतन् अथैतन् अथैतन् ॥
 अथैतन् अथैतन् अथैतन् अथैतन् ॥
 अथैतन् अथैतन् अथैतन् अथैतन् ॥
 अथैतन् अथैतन् अथैतन् अथैतन् ॥
 अथैतन् अथैतन् अथैतन् अथैतन् ॥
 अथैतन् अथैतन् अथैतन् अथैतन् ॥

जन उवाच—

“यया राज्यं तव पितृमाया मम न संशयः ।
 न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्यः कथञ्चन ॥८१॥
 कार्यं समृद्धो भवाहं तव हर्षविवर्धनः ।
 परिश्रुतो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः ॥८२॥
 इति ह्रुवन्नलो राजा दमयन्ती पुनः पुनः ।
 सास्त्वयामास कल्पार्थी वाससोऽर्धेन मंहताम् ॥८३॥

सावैकवस्त्रमंवीताषट्मानावितस्ततः ।
 सुत्पिपासा परिश्रान्तौ सभां काञ्चिदुपेयतुः ॥८४॥
 तां सभामुपसम्प्राप्य तदा स नियधाधिपः ।
 वैदर्भ्यां सहितो राजा निपसाद महोत्सहे ॥८५॥
 सुमायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विभ्राम्यते ।
 शोकोन्मथितचित्तः सन् न स्म मिते यथा पुरा ॥८६॥
 स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।
 उक्तुर्गं मन्यते श्रेयो दमयन्त्या नराधिपः ॥८७॥
 सोऽवल्लटसु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः ।
 सुसामुत्सृज्य तां भार्यां विलप्य कदर्थं बहु ॥८८॥

अपक्रान्ते नले राजन् ! दमयन्ती गतकृमा ।
 अकुध्यत वरारोहा सन्वस्ता विजने वने ॥८९॥
 अपश्यमाना भर्तारं शोक-दुःखसमन्विता ।
 प्राक्तोऽगदुधेः सन्वस्ता “महाराजे”ति नेपथम् ॥९०॥

तामर्धवस्त्रमंघोतां पूर्णवस्त्रनिभाननाम् ।
 लघयित्वा मृगश्याधः कामस्य यशमोयिवान् ॥१०२॥
 दमयस्यपि तं दुष्टमुपनभ्य पतिव्रता ।
 तोव्ररोष-समाविष्टा प्रजञ्चानिव मन्युना ॥१०३॥
 स तु पापमतिः क्रुद्धः प्रधर्षयितुमातुरः ।
 दुर्धर्षो तर्कयामास दीप्तामग्निशिखामिव ॥१०४॥
 दमयन्तो तु दुःश्रुतां पतिराज्यविनाहता ।
 पतोत-वाक्पथे काले शशापेन रूपान्विता ॥१०५॥
 “यद्यहं नैकधादन्यं मनमापि न विस्तये ।
 तदायं पततु सुद्व. परासुर्मृगजीवन.” ॥१०६॥
 छत्रमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥१०७॥

सा निहत्य मृगश्याधं प्रतस्ये कामलेषया ।
 वने प्रतिभयं शून्यं भिक्षिकागण-नादितम् ॥१०८॥
 दास्यामटयोः प्राप्य भतंश्चमनपीडिता ।
 विदर्भ-तनया राजन् ! विजनाप सुदुःखिता ॥१०९॥
 दमयन्तो ततो भूयो जगाम दिग्मुत्तराम् ।
 सा गत्वा त्रीनहोराशान् ददर्श परमाह्वना ।
 तापमारण्यमसुप्तं दिव्यकाननमोभितम् ॥११०॥
 सा विधेगायमपदं धीरमेतदुत्तमिया ।
 अभिवाद्य सपोट्टवान् विनयावन्ता स्थिता ॥१११॥

पूजां चाप्या यथाश्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ।

“पाप्यतामि”लघोपुस्तो “युद्धि किं कर्त्तव्यमहे ॥११२॥

दृष्टेव ते परं कर्षं द्युतिं च परमामिह ।

विश्रयो नः समुत्पद्यः ; समाम्यमिद्धि, मा शुभः ॥११३॥

चम्यारख्य्य देवी त्वमुताहोऽप्य मर्द्दाभृतः ?

चम्याय नद्याः कल्याणि । खद मत्यमनिद्धि ! ॥११४॥

दमयस्तुयाथ —

“विदभेषु महीपालो भीमी नाम महाद्युतिः ।

तस्य मां तनयां सर्वे जानोत दिजमत्तमाः ॥११५॥

निपधाधिपतिर्धोमान् नसो नाम महाययाः

वीरः संयामजिद् विद्वान् मम भर्ता विश्राम्यतिः ॥११६॥

स कैश्चिद्विहतिमधेरनायैरकृतात्मभिः ।

देवने कुशनेर्जिहोर्जितो राज्यं वसूनि च ॥११७॥

अन्वेयमाणा भर्तारं नलं रषविशारदम् ।

महात्मानं कृतास्त्रं च विचरामीह दुःखिता ॥११८॥

यद्दि कैश्चिदहोरात्रैर्न द्रुत्वामि नलं नृपम् ।

पात्मानं श्रेयसा योद्धे देहस्यास्य विमोचनात्” ॥११९॥

तथा विलपतीमेकामरख्ये भीमनन्दिनीम् ।

दमयन्तोमयीपुस्तो तापसाः सत्यवादिनः ॥१२०॥

“उदकस्तव कल्याणि ! कल्याणो भविता शुभे ।

वयं पश्याम तपसा चिमं द्रुत्वसि नैषधम्” ॥१२१॥

एतमुक्त्वा नक्षस्येष्टो महिषीं पार्थिवान्मजाम् ।

अर्वाहृतास्त्रापसास्तौ साग्निहोत्रान्यमास्तथा ॥१२२॥

गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती श्रुविचिता ।

ददमार्थं महाभार्यं हृद्यस्त्र-रथमद्भुतम् ॥१२३॥

मा हृष्टैव महाभार्ये नभपत्न्यो ययस्त्रिणो ।

उपसर्ष्यं वगारोहा जनमर्ध्यं विवेगं च ।

उष्यत्तरुणा, शोकार्ता, तथा यस्त्रार्थमहता ।

हृगा, विवर्णा, मस्त्रिणा, पांशुध्वस्त-शिरोरुहा ॥१२४-१२५॥

तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद् भीताः प्रदुहृष्टः ।

केचिश्चिता परां जग्मुः, केचिस्तत्र विभुक्रुष्टः ॥१२६॥

प्रहसन्ति च तां केचिदभ्युच्यन्ति चापरे ।

अकुर्वन्त दयां केचित् उपचक्षुष्यापि भारत ! ॥१२७॥

“कासि ? कस्यासि कस्यासि । किं वा शृणुयसे ममै ?

त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्मिन्, कश्चित् स्वमसि मानुषी ? ॥१२८॥

यद् सत्यं, धनस्यास्य पर्वतस्यास्य वा दिगः ।

देवता त्वं हि कस्यासि । त्वां यत् शरणं गताः” ॥१२९॥

तथोक्त्वा तेन मार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा ।

प्रत्युवाच ततः साध्वी भर्तृव्यमनयोद्धिता ॥१३०॥

“मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतिः सुताम् ।

नृपक्षुष्यां राजभार्यां भर्तृदशेन-सालसाम् ॥१३१॥

विदभंराण्यं मम पिता, भर्ता राजा च मेपथः ।

नक्षो नाम महाभागर्ता मार्गम्यपरयजितम् ॥१३२॥

यदि जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम्
नलं पुरुषगर्दलममिद्वगणसूदनम् ॥१३३॥

तामुवाचानवद्याङ्गी सार्धस्य महतः प्रभुः ।

“मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि !” ॥१३४॥

सात्रवीद् यण्डिजः सर्वान् सार्धवाहं च तं ततः ।

“कः नु यास्यति सार्धोऽयमेतदाख्यातुमर्हसि ” ॥१३५॥

सार्धवाह उवाच—

“सार्धोऽयं चेद्विगजस्य सुवाहीः मत्यदर्यिनः ।

क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय नृवराब्ज !” ॥१३६॥

सा तच्छ्रुत्वानवद्याङ्गी सार्धवाह-वचस्तदा ।

जगाम सह तेनैव सार्धेन पतिनालमा ॥१३७॥

अथ काले षड्भुतिये वने महति दारुणि ।

तद्गगं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ॥

ददृशुर्वण्डिजो रम्यं प्रभूत-यवमन्धनम् ।

निर्मल-स्वादुससिनं मनोहारि सुयोतलम् ॥१३८॥

सुपरिथान्तवाहास्ते निदिशाय मनो दधुः ।

उवाच सार्धः सुमहान् वेलाभामाद्य पश्चिमाम् ॥१३९॥

अथार्धरात्रममये निःशब्दस्तिमिते तदा ।

सुप्ते सार्धं परिथान्ते हृत्तिदृष्टमुपागमत् ।

पानीयायै गिरिनदी मद्रप्रस्रवणाविनम् ॥१४०॥

अथापश्यत सार्धे तं सार्धत्रान् सुबहन् गजान् ।

तं तान् चाम्यगजान् दृष्ट्वा मर्षं वनगजाम्नादा ।
 समद्रवन्त धीमन् जिघांसन्तो मदोत्कटाः ॥१४१॥
 तेषामापततां वेगः करिषां दुःमहोऽभवत् ।
 जगाद्यादिव गीर्षानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ॥१४२॥
 मार्गं मंहृष्य मंसुमं पवित्र्याः मार्घगुप्तसम् ।
 तं तं ममदुः महसा चेटमानं महोत्तमे ॥१४३॥
 हाहाकारं प्रमुखन्तः मार्घिकाः शरणाधिग ।
 केचिद्भ्रूः, करेः केचित्, केचित् पद्मां हता गजेः ॥१४४॥
 एवम्यजारेर्षदुभिर्देवेनाक्रम्य कस्तिभिः ।
 राजन् । विनिहतं सर्वं मगृहं मार्गमण्डलम् ॥१४५॥
 चमोचत् तत्र येदर्भी, " किं नु ही दुष्कृतं कृतम् ।
 या नाहमद्य बुदिता कस्तियुधिषु दुःखिता " ॥१४६॥
 प्रागर्ष्यं शुचिर्षं दुःखं मया नूतनमभिशयम् ।
 ' नाप्राप्तकालो विद्यते ' श्रुत्वा तद्वाक्यमात्मनः " ॥१४७॥
 एवमाहोनि दुःखानि सा बिलप्य बभूवुः ।
 हतमिहैः मय तदा प्राण्यैर्देवप्राणैः ।
 यमश्वाहाजगार्हून् । चन्द्रकेतुव आहो ॥१४८॥
 गच्छन्ती सा विहाद् दान्वा पुत्रमाशरुपकृतम् ।
 सायात्रे द्विदराक्रम्य कृषाणोः सचरति ॥
 अथ बभूवैर्षां वीता सर्वैर्षय दुर्गताम् ॥१४९॥
 तां विह्वली, कृषा, दानां, कृष ॥१५०॥
 कृषाणां विना गच्छन्ती एतद् दुःखानि ॥१५१॥

प्रविशन्तीं तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ।

अनुजामुस्तव बाला यामिमुद्राः कुनूहनात् ॥१५१॥

सा तेः परिहृतागच्छत् ममोपं राजवेगमनः ।

तां प्रासाद-गतापग्यद्राजमाता जनेर्वृताम् ॥१५२॥

धात्रीसुवाच, “गच्छेनामानयेह ममान्तिकम् ।

जनेन क्लिग्यतेऽनाया दुःखिता शरणार्थिनी ॥१५३॥

तादृश्यं च पश्यामि विद्योतयति मे शृङ्गम् ।

ससत्तवेशमच्छुवा थीरिवायतसोचना ” ॥१५४॥

मा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ।

शारोप्य विस्मिता राजन् ! दमयन्तीमपृच्छत् ॥१५५॥

“एवमप्यसुखाविष्टा विभर्षिं परमं वपुः ।

भामि विद्युदिवाभ्येषु शंस मे कामि, कस्य वा ॥१५६॥

न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ।

असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरमभे !” ॥१५७॥

तच्छ्रुत्वा वचने तस्या भभी वचनमब्रवीत् ।

“मानुषीं मां विजानीहि मर्तारं ममनुवताम् ॥१५८॥

मैरिभ्यो जातिमप्यसां भुजिष्यां कामशक्तिनीम् ।

फलमूलाशनामिकां यवमायम्यतिययाम् ॥१५९॥

अमंश्लियगुणो भर्ता मां च नित्यमनुवतः ।

भक्ताहमपि तं वीरं ह्यायेवानपगामिनो ॥१६०॥

तस्य देवात् प्रसङ्गोऽभूदतिमात्रं सुदेवने ।

सूते स निज्जितयेव वनमेकं उपैयिवान् ॥१६१॥

तमेकवसनं वीरमुक्त्वात्मियं विद्वानम् ।

धाध्यासयन्ती भर्तारमहमन्वगमं वनम् ॥१६२॥

ततो बहुतिथे काले सुमामुत्पृच्छन् मां क्वचित् ।

वाससोऽर्धं परिच्छिद्य स्थलवान् मामनागमम् ॥१६३॥

तामशु-परिपूर्णाचीं विलयन्तीं तथा बहु ।

राजमाताववीदार्ता भैमीमार्तस्वरा स्वयम् ॥१६४॥

“वम स्वं मयि कल्प्यासि ! प्रीतिर्मे परमा स्वयि ।

शृगयिष्यन्ति ते भद्रे ! भर्तारं पुरुषा मम” ॥१६५॥

सा तत्र पूज्यमाणा वै दमयन्ती व्यनन्दत ।

शर्वकामैः सुविहितैर्निरुद्धैर्गावसत् तदा ॥१६६॥

उत्पृच्छ्य दमयन्तीं तु जलो राजा विशाम्पतः ।

ददम्यं दाव्यं ददन्तं महान्तं महमे वने ॥१६७॥

तत्र शय्याय शय्यं वै मध्ये भूतस्य कल्पयित् ।

“दमिधाव जने-सुधेः “पुत्र्यसौहे”ति चामहत् ॥१६८॥

“मा भै”रिति जलदोहा मध्यमन्त्रैः प्रविशत तम् ।

ददमं नामराजानं शय्याय सुपुत्रोक्तम् ॥१६९॥

अ नामः प्राञ्जलिर्भूत्वा विद्यमानो जने तदा ।

उवाच, “विदि मां नाम्ना नामं कर्कोटिके हृदः ।

एतदेकस्मिन्नि रेपक्षानुमरेति मां भवान्” ॥१७०॥

नं कर्कोटिका जना प्राञ्जरेण दाव्यं शिवर्षितम् ।

एतदुद्दामं नं जनाः सुतः कर्कोटिकोऽग्रयत् ॥१७१॥

उपगम्य ततो भैरीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।

“एहं सुदेवो वैदर्भिः । आतुस्तो दयितः सखा ॥१८३॥

भीमस्य वचनाद्राघ्रस्वामन्वेदुमिहागतः ।

स्वकृते बन्धुवर्गाय गतसत्त्वा इवासते” ॥१८४॥

अथ वेदिपतिर्माता राज्ञश्चास्तःपुरात् तदा ।

जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन समागता ॥१८५॥

ततः सुदेवमाभाष्य राजमाता विशाम्पते !

परच्छ, “भार्या कस्येयं, सुता वा कस्य भामिनो ?” ॥१८६॥

सुदेव उवाच—

“विदर्भराजो धर्माका भोमो नाम महायुतिः ।

सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विदुता ॥१८७॥

राजा तु नैषधो नाम घोरसेनसुतो जनः ।

भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥१८८॥

स द्यूतेन जितो भ्रात्रा ह्यतराज्यो महीपतिः ।

दमयन्त्या गतः सार्धं न प्राप्तायत कस्यचित्” ॥१८९॥

उत्सृज्य धाप्य' शनके राजमातेदमब्रवीत् ।

“भगिन्या दुहित्वा मेऽसि पिशुनानेन सूचिता ॥१९०॥

यथेव ते पितुर्गोहं तथेव मम भाविनि !

यथेव च ममैश्वर्यं दमयन्ति ! तथा तव” ॥१९१॥

तां प्रहृष्टेन मनसा दमयन्ती विशाम्पते !

अथस्य सातुर्भगिनौमिदं वचनमब्रवीत् ॥१९२॥

“अज्ञायमानापि मती सुखमधुप्रयिता त्वयि ।
 चिरविमोपितां मातर्मांमनुशातुमर्हसि ॥१८३॥
 दारको च हि मे नीती वसतमूत्र बालको ।
 पित्रा विहीनी शोकार्ते मया चैव कथं नु तौ” ॥१८४॥
 प्रास्यापयद्राजमाता यानेन नरवाहिना ।
 गुमां वनेन महता पुत्रस्थानुमते ततः ॥१८५॥
 ततः मा नचिरादेश विदभानगमत् पुनः ।
 ती तु वन्नुजमः सर्वः प्रहृष्टः ममपूजयत् ॥१८६॥

मा व्युटा रजनी, तत्र पितुर्वेगमनि भामिनो ।
 त्रिधात्मा मातरं राजविदं वचनमत्रवीत् ॥१८७॥
 “मां चेदिच्छसि जीयन्तीं मातः । मत्वं प्रयोमि ते ।
 नरवोरुष्य वे तस्य ननस्थानयने यत” ॥१८८॥
 ततो भोग्यं महागर्भं भार्या वचनमत्रवीत् ।
 “दमयन्ती तव सुता भर्तागमनगोषति ।
 प्रयतन्तु तव प्रियाः पुण्यश्रीकष्य मामने” ॥१८९॥

तथा प्रचोदितो राजा ब्राह्मणान् वगवर्तिनः ।
 ब्रह्मण्यद्विगः सर्वा “यत्त्वं ननदर्शने” ॥२००॥
 चतुःशतत्रयाद् भेदो “सर्वरादेविदं वचः ।
 भूदात्तं जन्ममनुषु तव तव पुनः पुनः ॥२०१॥
 “तु नु त्वं द्विगः ! द्विगता वस्तुहे प्रच्छितो मम ।
 हन्सुज्ज विदिने वृतामनराज्ञा प्रिया त्रियः ! ॥२०२॥

तस्या रुदस्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव !
 मसादं कुरु वै वीर ! प्रतिवाक्यं वदस्व च' ॥२०३॥
 एवं हुवाणान् यदि वः प्रतिभूयाद्दि कथन ।
 स नरः सर्वथा ज्ञेयः कथामौ क्व तु वर्तते ॥२०४॥
 यद्य वो वचनं श्रुत्वा भूयात् प्रतिवचो नरः ।
 तदादाय वचस्तस्य ममावेद्यं द्विजोत्तमाः ।" ॥२०५॥
 अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः ।
 प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥२०६॥
 "नैपथं शृगधाणेन दमयन्ति ; मया ननम् ।
 अयोध्यां नगरीं गत्वा भाद्रासुरिरुपस्थितः ॥२०७॥
 यावित्तथ मया वाक्यं त्वदीयं न महाजने ।
 षट्पुपर्णा महाभागो यद्योर्लं वरवर्धिनि ॥२०८॥
 तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत् किञ्चिद्वत्पुपर्णो नराधिपः ।
 न च पारिषदः कश्चिद् भाष्यमाणो मयासहत् ॥२०९॥
 अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ।
 षट्पुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥
 शूतस्तस्य मरिच्यस्य विरूपो कृत्स्नबाहुकः ।
 गोमयानेषु कुगलो मिष्टकर्ता च भोजने ॥२१०॥
 स विनिःश्रस्य बहुगो रुदित्वा च पुनः पुनः ।
 कुगलं चैव मां पृष्ट्वा यथादिदमभाषत ॥२११॥
 'धैर्यमपि मग्नात्ता गोपायन्ति कुलक्षियः ।
 रक्षिता भर्तृभिश्चेष न कुप्यन्ति कदाचन ।
 माणांचारित्र्य-कवचान् धारयन्ति कुलक्षियः ॥२१२॥

विषमस्येन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन तु ।

यत् सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोडुमर्हति ॥२११॥

प्राणयात्रां परिप्रेषोः यकुनेर्द्धृतयाससः ।

धाधिभिर्दृष्टमानस्य न श्यामा क्रोडुमर्हति ॥२१४॥

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः ।

श्रुत्वा प्रमाणं भवती, राक्षसैव निवेदय ॥२१५॥

एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशाम्यते ।

दमयन्तो रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ॥२१६॥

“अयमर्थो न संशयो भीमे मातः । कदाचन ।

त्वत्सविधौ निशेधेऽहं सुदेयं द्विजसत्तमम्” ॥२१७॥

ततः सुदेवमाभाष्य दमयन्तो युधिष्ठिर ।

अत्र शीत् सविधौ मातुर्दुःखयौक-संमन्विता ॥२१८॥

“गत्वा सुदेव ! मगरामयोध्यावासिनं नृपम् ।

अतुपर्षं वधो ब्रूहि सम्पत्सिद्धि कामगः ॥

‘पास्यास्यति पुनर्भेमी दमयन्तो क्षयंवरम् ।

यथा च गणितः कालः शोभुने स भविष्यति” ॥२१९॥

एवं तथा यथोक्तो वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।

अतुपर्षं महाराज ! सुदेवो ब्राह्मणस्ततः ॥२२०॥

शुरा वनः सुदेवस्य अतुपर्षो नराधियः ।

सास्त्रयश् चक्षया वाचा बाहुर्हं प्रत्यभाषत ॥२२१॥

“विदमान् पातुमिच्छामि दमयन्त्याः क्षयंवरम् ।

एतच्छ्रुत्वा जयतस्तत्र । मन्थये यदि बाहुजः” ॥२२२॥

एवमुक्त्वाऽप्य कौन्तेय ! तेन राज्ञा नलस्य च ।
 व्यदोष्यत मनो दुःखात्, पदध्वी च महामनाः ॥२२३॥
 “दमयन्तो वदेदेतत् कुर्याद् दुःखेन भोडिता ।
 पद्मद्वये भवेदायमुपायचिन्तितो महान् ॥२२४॥
 त्र्यम्बं बत वेदभी कर्तुकामा तपस्विनी ।
 मया सुद्रेषु निजता लपन्ता पापबुद्धिना ॥२२५॥
 मम शोकेन भविष्या मेराश्यात् तनुमध्यमा ।
 मैत्रे सा कर्षिचित् कुर्यात् मापत्या च विगीषतः ॥२२६॥
 यदत्र मत्स्यं वामस्यं गात्रा धीर्यामि निययम् ।
 षट्पुत्रस्य वै कामान्ताकार्ये च करोम्यहम्” ॥२२७॥
 इति निश्चित्य मनसा बाहुको दोलमानसः ।
 कृताश्रनिहवाचेदमुत्पथे नराधिपम् ॥२२८॥
 “प्रतिजानामि ते वाच्यं गमिष्यामि नराधिप ।
 एकाह्ना पुरुषस्याग्रः विदर्भनगरोऽसुपः” ॥२२९॥
 ततः गच्छन्निबतुरः कुन्तीनलसम्भितान् ।
 योजयामास कुन्ती जयदुःखान् वधे नलः ॥२३०॥
 ततो युक्तं वचं राजा ममारोहत् स्वराश्रितः ।
 ते भोवन्मना विधिबद्ध बाहुकेन वयोव्रताः ।
 समुत्थेतुरद्याकारं वदितं भोवयन्ति च ॥२३१॥
 ततो विदर्भान् कण्ठ्यात् प्रायाजे सत्कृतिव्रतम् ।
 षट्पुत्रे जना वाचे भोमाय सत्कृतेऽहम् ॥२३२॥
 न भोमाः प्रतिजघाह पुत्र्या एवतः न ।

“किं कार्यं ? स्वागतं तेऽसु” राज्ञा पृष्टथ भारत ।
 नाभिजज्ञे स नृपतिर्दुर्द्विष्यं समागतम् ॥२३३॥
 ऋतुपर्णाऽपि राजा स धीमान् सत्यपराक्रमः ।
 राजानं राजपुत्रं वा न ह्य पश्यति कञ्चन ।
 नैव स्वयंवरकथां, न च विप्र-समागमम् ॥२३४॥
 ततो विगणयन् राजा मनसा कोमलाधिपः ।
 “भागतोऽस्मी”त्युवाचैनं “भवन्तमभिवादकः” ॥२३५॥
 दमयन्ती तु शोकात्तां दृष्ट्वा भाद्रासुरिं नृपम् ।
 सुतपुत्रं च वाग्गेयं बाहुकं च तथाविधम् ।
 दूतीं प्रस्थापयामास नैषधान्वेषणे शुभाम् ॥२३६॥

ततः समाहिता गत्वा दूती बाहुकमग्रवोत् ।
 दमयन्त्यपि कन्याषो प्राप्तादस्या द्युपैद्यत ॥२३७॥

केगिनुरवाच—

“स्वागतं ते मनु०न्द्र । कुशलं ते श्वीम्यहम् ।
 कदा वै प्रसिता यूयं किमर्थमिह आगताः ?” ॥२३८॥

बाहुक उवाच—

“श्वतः श्वर्ययो राजा कोमलेन महात्मना ।
 द्वितापो दमयन्त्या वै भविता इव इति द्विजात् ॥२३९॥
 श्वत्वेनत् प्रसितो राजा मत-योजनयायिभिः ।
 ह्यैषानत्रैर्मह्यैरहमप्यह्य सारथिः” ॥२४०॥

सर्वे विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यलोकस्य धीमतः ।
 आगत्य केयिनीं चित्रं दमयन्त्ये न्यवेदयत् ॥२४१॥
 दमयन्ती सती भूयः प्रेषयामास केयिनीम् ।
 मातुः सकाशं दुःखार्ता नलदर्शनकाङ्क्षया ॥२४२॥
 "परोक्षितो मे बहुर्यो बाहुको नलगद्वया ।
 रूपे मे संशयस्त्वैकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ।
 स वा प्रवेग्यतां मातर्मां वानुज्ञातुमर्हसि" ॥२४३॥
 सा वै पित्राभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्यम ।
 ननं प्रवेगयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥२४४॥

ततः कापायकमना अटिला मलपट्टिनी ।
 दमयन्ती महाराज । बाहुकं बाध्यमब्रवीत् ॥२४५॥
 "पूर्वं दृष्टस्त्वया कश्चिद्दर्शनो नाम बाहुक ।
 सुमासुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ? ॥२४६॥
 किमु तस्य मया बाष्पादपराङ् महीपतेः ।
 यो मासुत्सृज्य विपिने गतवान् निद्रयादिताम् ?" ॥२४७॥

नल उवाच—

"मम राज्यं प्रनष्टं यथाहं तत् कृतवान् स्वयम् ।
 कनिना तत् कृतं भीरु । यच्च त्वामहमत्यजम् ॥२४८॥
 तच्छापदग्धः सततं भोजनावग्निरिवाहितः ।
 विमुच्य मां गतः पापस्ततोऽहमिह आगतः ॥२४९॥

कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
 उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु । कर्हिचित् ? ॥२५०॥
 दूनाश्चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिगामनात् ।
 भेमी किल स्वभर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥२५१॥

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।
 प्राञ्जलिवेपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥२५२॥
 “न मामहमि कन्याण ! दोषेण परिग्रहिसुम् ।
 तवाभिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ।
 वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमाना दिग्गो दग् ॥२५३॥
 ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान् पर्णादो नाम पार्थिव !
 अभ्यगच्छत् कोमलायामृगुपर्ण-निवेशने ॥२५४॥
 तेन वाक्येन सम्यक् ते प्रतिवाक्ये तथाह्वते ।
 सपायोऽयं मया हटो नेपथानयने तव ॥२५५॥
 स्वामृते न हि लोकेऽन्य एकाङ्गा पृथिवीपते !
 समर्था योजनयने गन्तुमर्च्येनराधिप ! ॥२५६॥
 षुश्रियं तेन मत्प्रेम पादायेतो महोपने ।
 यथा नामकृतं किञ्चिन्नममापि चराम्यहम् ॥२५७॥
 अयं चरति लोकेऽप्यिन् भूतमाप्तो मदागतिः ।
 एव मे मुञ्चतु प्राचान् यदि पापं चराम्यहम् ॥२५८॥
 एते देवास्तयः कर्त्तव्यं तेषामोक्तं धारयन्ति ये ।
 ते नृपन्तु यदाप्यमेते वाच स्वप्नन्तु माम्” ॥२५९॥

एवमुक्ते ततो वायुरस्तरोच्चादभायत ।

“नेया क्षतवती पार्थ नन । मत्वं ब्रवोमि ते ॥२६०॥

साक्षिणो रक्षिणघाप्त्वा वयं स्त्रीन् परिवहुरान् ।

एषा यो विहितधायं स्वदर्यमतुल्लोऽनया” ॥२६१॥

तथा भुवति वायो तु पुष्पवृष्टिः पपात ह ।

देव-दुन्दुभयो नेदुर्वधौ च पवनः शिवः ॥२६२॥

तदद्भुतमयं दृष्ट्वा ननो राजाद्य भारत ।

दमयस्तीं विगडां तां ष्यपाकर्षदरिन्दमः ॥२६३॥

ततस्तद्वस्त्रमजरं प्रावृणोद् वसुधाधिपः ।

संमृत्य नागराजं तं ततो लेभे स्वर्जं वपुः ॥२६४॥

स्वर्षणिषं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।

प्राक्तोऽद्युधैरान्निह्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥२६५॥

भैमोऽपि ननो राजा भजमानां यथा पुरा ।

सस्त्रजे स्वसुती चापि यथावदत्यनन्दत ॥२६६॥

स चतुर्थे ततो वर्षे मङ्गस्य सह भार्यया ।

सर्वकामैः सुसिद्धार्योऽस्यवान् परमां सुदम् ॥२६७॥

दमयस्यपि भर्तारमासाद्याप्याधिता भृगम् ।

अर्धमञ्जात गस्थैव तीर्थं प्राप्य वसुन्धरा ॥२६८॥

सावित्र्यापाख्यानम्^१

आसीन्नद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
 पार्थिवोऽग्रपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ।
 चमावाननपत्न्यश्च सत्यवाग् विजितेन्द्रियः ।
 पतिक्रान्तेन वयमा मन्तापमुपजग्मिवान् ॥१-२॥
 पत्न्यपग्निभायै तोषं नियममास्थितः ।
 काले नियमिताहारो ब्रह्मचारो जितेन्द्रियः ।
 इत्या शतसहस्रं स सावित्रा राजसुतमः ।
 पठे पठे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥३-४॥

पूर्णं त्वटादगे वर्षे सावित्रो सुष्टिमभ्यगात् ।
 हृदिषो च तदा राजन् : दर्मयामाम तं नृपम् ।
 उवाच धेने वरदा वचनं पार्थिव तदा ॥५॥
 “वरं तृष्णांश्चाश्रयते ! मद्राज ! यदीक्षितम् ।
 न प्रमादस धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथञ्चन” ॥६॥

अग्रपतिहवाच—

“अश्वत्थार्यः समारम्भः क्षतो धर्मक्षया मया ।
 पुत्रा मे बहवो दिवि । भयेयुः कुलभावनाः” ॥७॥

सावित्र्यावाच—

“पुत्रंनिव मया राज्ञश्चभिप्रायमिदं तव ।
 ज्ञत्वा पुत्रार्थमृषो वै भगवांस्ते पितामहः ।
 हृदया तत्रस्थितो मोक्ष्य ! चिरमिव भविष्यति ॥८॥

उत्तरश्च न ते किञ्चिद् व्याहृत्यं कथञ्चन ।
पितामह-नियोगेन तुष्टा ह्येतद् प्रवीमि ते” ॥८॥

धर्मार्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वपुरं नृपः ।
स्वराज्ये चावमद् योरः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥९॥
कस्मिंयित् तु गते काले ल्लेष्टा धै धर्मचारिणी ।
सहिषी सुपुत्रे तस्य कन्यां राजीवलोचनाम् ॥१०॥
सावित्र्या प्रीतया दत्ता, सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
“सावित्री”त्येव नामाभ्यासक्रुर्विवाहाद्या पिता ॥११॥

सा विप्रहवतोव शीर्ष्यवर्द्धत नृपात्मजा ।
कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ॥१२॥
तां तु पद्मशार्ङ्गार्ची ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
न कश्चिद् धरयामास तेजसा प्रतिवारितः ॥१३॥
यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्त्रां सुतां देवदुषिणोम् ।
धयाच्यमानाश्च धरेन्पतिर्दुःखितोऽभवत् ॥१४॥

राजीवाच—

“पुत्रि । प्रदानकालश्चो, न च कश्चिद् हृष्योति माम् ।
स्वयमन्विच्छ भर्तारं शुणोः सहस्रमात्मनः ॥१५॥
प्रार्थितः पुरुषो यद्य स निवेशस्त्वया सम ।
विमृश्याहं प्रदास्यामि धरय त्वं यद्येषितम्” ॥१६॥

साभिवाच्य पितुः पादौ श्लिङ्गितेव तपस्विनी ।
पितुर्बन्धनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥१७॥

मा हैमं रयमास्याय स्यविः सचिदेधृता ।
 तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥१८॥
 एवं तोर्यंषु सर्वेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
 कुर्वन्तो द्विजमुष्यानां तं तं देयं जगाम ह ॥२०॥
 धय मद्राधिपो राजा मारुदेन ममागतः ।
 उपविष्टः मभामध्ये कथायोगेन भारत ॥२१॥
 ततोऽभिगम्य तोर्यानि मर्षाण्यथायमांसाया ।
 पात्रगाम पितृवंशम माविष्टो मह मन्त्रिभिः ॥२२॥

मारुदेन महामीने मा ददा विगतं शुभा ।
 चभयोरेव महमा चक्र पादाभिवन्दनम् ॥२३॥
 मा "बृहि रिष्टांश्चि"ति पित्रा ममोदिता शुभा ।
 तदैव तप्य वचनं प्रतिपद्येदमत्रचीत् ॥२४॥

माविष्टावाच—

"सामोद्गाथ्यंषु धर्माणां चतियः पृथिवोपतिः ।
 दमर्मेन वति स्वातः पदाद्याभ्यो बभूव ह ॥२५॥
 दिनटनपुत्रस्तप्य बालपुत्रस्तप्य धोमतः ।
 सामोऽथैव वचनं तस्य द्विष्टेऽस्मिन् पूज्यवैशिष्या ॥२६॥
 स बालवचनया माहं भार्यया प्रसिद्धो वनम् ।
 सदात्स्यं सदात्स्यं तस्यार्थं च महाव्रतः ॥२७॥
 तस्य वृष पुंश्च जतः संवदय ततोऽथैव ।
 सदात्स्यं सदात्स्यं चि धर्मेति सदात्स्यं वनम्" ॥२८॥

भारद्वाज—

“अग्ने वत महत् पापं नाविद्या नृपते । कृतम् ।
 अज्ञानस्था यदनया गुणवान् सत्यवान् हतः ॥२८॥
 मत्स्यं यदत्यस्य पिता, मत्स्यं माता प्रभायते ।
 तथास्य धातृणाथकुनीमेतत् सत्यवानिति ॥२९॥
 विषस्त्रानिव तेजस्वी बृहस्पतिममो मतौ ।
 महेंद्र इव धीरथ असुधैव चमान्वितः ॥३०॥
 ययातिरिव शोदारः सोमवात् प्रियदर्शनः ।
 ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिविरीशीनरो यथा ॥३१॥
 एको दीपोऽस्ति नान्योऽस्य, सोऽद्यप्रभृति सत्यवान् ।
 संवत्सरेण सीषायुर्देहन्त्यामं करिष्यति” ॥३२॥

राजीवाज—

“एहि भाविनि । गच्छस्व, अन्त्यं वरय मोभने ।
 तस्य दीपो महानेको गुणानाकस्य च स्थितः” ॥३४॥

सावित्र्युवाच—

“सकृदंशो निपतति, सकृत् कन्या प्रदीयते ।
 सकृदाह ‘ददानो’ति, शोष्येतानि सकृत् सकृत् ॥३५॥
 दोर्घागुरववास्यायुः मनुष्यो निर्मृषोऽपि वा ।
 सकृद् हनो मया भर्ता न द्वितीयं हृषोम्यहम् ॥३६॥
 मनसा निययं कृत्वा ततो वाचाभिधेयते ।
 क्रियते कर्मणा पचात्, प्रमाणं मे मनस्तातः” ॥३७॥

नारद उवाच—

“स्विरा बुद्धिर्नरयेठ । सावित्रा दुहितुस्ताव ।
नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात् कथञ्चन ॥२८॥
नान्यस्मिन् पुरुषे मन्ति ये मत्त्ववति वै गुणाः ।
प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्ताव ” ॥२९॥

राजोवाच—

“अविचात्यमेतदुक्तं तथ्यञ्च भवता वचः ।
करिष्याम्येतदेवं च गुरुर्हि भगवान् मम ” ॥३०॥

नारद उवाच—

“अविघ्नमसु सावित्राः प्रदाने दुहितुस्ताव ।
साधयिष्याम्यहं तावत् सर्वेषां भद्रमसु वः ” ॥३१॥

ततो वृद्धान् द्विजान् मर्त्यान् ऋत्विजः सपुरोहितान् ।
राजाह्वय दिने पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥३२॥
मिथ्यारण्यं च गत्वा च क्षुमत्र्मनाथर्मं वृषः ।
पट्टामिव द्विजैः साठे राजर्षिं तमुपागमत् ॥३३॥
स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां ययार्हतः ।
वाचा सुनियतो भूत्वा अकाराभनिवेदनम् ॥३४॥
तस्यार्घ्यमाममं चैव समावेद्य स धर्मयित् ।
“क्षिमागमनमि ”त्येवं राज्ञा राजानमप्रवीत् ॥३५॥

अग्नपतिश्वाच—

“सावित्री नाम राजर्षे ! कन्येयं मम शोभना ।
तां सधर्मेण धर्मेण । क्षुमार्यं त्वं वृद्वाण मी ” ॥३६॥

दुमत्सेन उवाच—

“श्रुताः न्न राज्याद् धनवाममाश्रिता-
यराम धर्मे नियतास्तपस्विनः ।
कथं त्वनर्हा वनवाममाश्रमे
नियस्यते क्रेशमिमं सुता तव ?” ॥४७॥

धर्मपतिरुवाच—

“शामो मार्हसि मे हस्तुं शोद्धदात् प्रपतस्य च ।
अभितदागतं प्रेमृषा प्रत्याख्यातं न मार्हसि” ॥४८॥

दुमत्सेन उवाच—

“पूर्वमेवाभिलषितः मन्वन्थो मे त्वया सह ।
भ्रटराज्यस्त्वहमिति तत एतद् विचारितम् ॥४९॥
अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः ।
स निर्बर्त्सतु मेऽथैव काङ्क्षितो हसि मेऽतिथिः” ॥५०॥

ततः सर्वान् ममानाय्य दिजानायमवामिनः ।
यथाविधि समुद्वाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥५१॥
दत्त्वा शोऽग्रपतिः कन्यां यथाहं सपरिच्छदम् ।
ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥५२॥
सत्यवानपि तां भार्यां नभ्या सर्वगुणान्विताम् ।
समुदे सा च तं नभ्या भर्तारं मनसेषितम् ॥५३॥
गते पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि सा ।
जगृहे वस्त्रकलान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥५४॥

परिवारगणे चापि प्रथयेण दमेन च ।

सर्वकामक्रियाभिर्य सर्वेषां तुष्टिमादधे ॥५५॥

एवं तयाद्यमे नयां तदा नियमतां मताम् ।

कान्दापस्यतां कनिदपाकामग भारत । ॥५६॥

सावित्र्यास्तु गयानायास्तिष्ठन्त्यास्तु दिवानिगम् ।

नारदेन यदुक्तं तद् वाक्यं मनसि वर्त्तते ॥५७॥

ततः कान्ते यदुत्तिष्ठे श्यतिक्रान्तो कदाचन ।

प्रातः स कासो सर्वस्यं यत्र मत्ययता नृप ! ॥५८॥

गणयस्याद्य सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ।

यद् वाक्यं नारदेनोक्तं वर्त्तते इदि नित्यम् ॥५९॥

चतुर्थेऽहनि सर्वस्यमिति मन्त्रिस्य भामिनी ।

व्रतं विरात्रमुद्दिश्य दिवागत्रं स्थिताभवत् ॥६०॥

श्रीभूते भर्त्समरथे सावित्र्या भरतर्षभ !

दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सा शरिर्ष्यत्ववर्त्तत ॥६१॥

अद्य तद्दिवसं चेति इत्वा दीप्तं इतायनम् ।

युगमात्रोदिते सूर्ये हत्वा पौर्वाह्निकीः क्रियाः ॥६२॥

ततः सर्वान् द्विजान् लडाञ् चक्षुं शररमेव च ।

अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्चनिर्नियता स्थिता ॥६३॥

अवेधश्यागिपसो तु सावित्र्यार्थे हिताः शुभाः ।

ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवन-निषासिनः ॥६४॥

“एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।

मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात् तपस्विनाम् ।

तं कार्त्तं तं मुहूर्त्तं च प्रतीचक्षो नृपात्मजा ।
यद्योक्तं नारदवचयिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥१५-११॥

ततश्च श्वश्रू श्वशुरावृषतुष्टां नृपात्मजाम् ।
एकात्ममास्थितां वाक्यं मोक्ष्या भरतसत्तम ! ॥१७॥

श्वशुरावृषतुः—

“व्रतं यद्योपदिष्टं तु तथा तत् पारितं त्वया ।
आहारकाशः सम्प्राप्तः क्रियतां तदनन्तरम्” ॥१८॥

सावित्रुवाच—

“पशुं गते मयादित्ये भोक्तव्यं हतकामया ।
एष मे हृदि सदृश्यः समयय हतो मया” ॥१९॥

एवं सन्ध्यामाषायाः सावित्रा भोजनं प्रति ।
श्वश्रू परशुमादाय सत्यवान् प्रस्थितो वनम् ॥२०॥
सावित्री त्वाह भर्तारं, “नैकस्वर्गं गन्तुमर्हसि ।
सह त्वया गमिष्यामि, न हि त्वां हातुमुत्सर्हे” ॥२१॥

सत्यवानुवाच—

“वने न गतपूर्वं ते दुःखः पश्याथ भाविनि ।
प्रतोषवासवामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ?” ॥२२॥

सावित्रुवाच—

“उपवासाय मे स्थानिनास्ति चापि परिश्रमः ।
गमने च हतोत्साही प्रतिशेहं न माहंसि” ॥२३॥

संयत्तवृत्तः . .

"वदि ते गणितोत्साहः कविशक्तिः सन् विदम् ।

सद्यः संसन्धयः सुखम् न ह्येतेन काजेदयम्" ११६१

साधिवन्वृत्तवैशेष्यं च सपरं च संशयना ।

"सर्वे संशयिनि मे भवति जगत्प्राप्तिं साधयन्तम् ११६२

वच्छेदमभ्यनुव्रतात् सद्यः साध्यात्सर्वं वदम् ।

वने कृष्णिने दूरे परं क्रोडवने हि मे" ११६३

वधाभ्यामभ्यनुव्रतात् सा चतस्रस्रस्यसिद्धौ ।

सद्यः भवति जगत्प्राप्तिं च दृष्टेन विदूयता ११६४

सा चतस्रस्रस्यसिद्धौ साधयन्तम् ।

सद्यः सद्यः जगत्प्राप्तिं दृष्टेन विदूयता ११६५

सद्यः पुनश्चतस्रस्रस्यसिद्धौ साधयन्तम् ।

सद्यः सद्यः "सद्यः"ति साधयन्तम् सद्यः ११६६

निरोधमाया सत्तां सत्तावन्मनिदिता ।

सद्यः सद्यः हि ते मिते काने मुनिवचः सद्यः ११६७

चतुस्रस्रस्यसिद्धौ सत्तां जगत्प्राप्तिं सद्यः ।

सद्यः सद्यः सद्यः सद्यः सद्यः सद्यः ११६८

अथ साधयन्तम् स कनान्यादाय सौख्यवान् ।

कठिनं पूज्यामानं, ततः काठान्यपाटयत् ११६९

तस्य पाटयतः काठं खेदो व समजायत ।

व्यायामिनः च तेनास्य ज्ञेये शिरसि वेदना ११७०

मय्य विषां भाष्यांमुवाच यमरोदितः ।
 शान्तेन समानेन ज्ञाना विदितं वेदना ॥८४॥
 तन्नैव भाविवि ! इदं दूषतोऽथ ।
 यस्मिन् चाप्यासं लक्षये मितभाविनि ! ॥८५॥
 त्रिषु विरो विदमिदं संलक्षयाम्यहम् ।
 यस्मिच्छे कश्चापि ! न स्यात् संलक्षयामि मे ॥८६॥
 सा समामाद्य भावितो भर्तारमुपगम्य च ।
 त्पुङ्गव्ये शिवाः कृत्वा निप्रमाद महान्तने ॥८७॥
 तः सा नारदश्चो विमृशन्तो तदस्त्रिनो ।
 तं सुदृते लथं धिनां दिवसं च युयोज्ज ह ॥८८॥
 सुदृतादेव चाप्ययत् पुरुषं रक्तधामनम् ।
 बद्धमौनिं वपुष्मन्तमादित्य-समर्तजमम् ॥८९॥
 श्रामावदानं रक्ताक्षं पाण्डुसं भयावहम् ।
 स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरोक्षता तमेव च ॥९०॥
 तं दृष्ट्वा महमोक्षाय भर्तृर्न्यस्य शनः शिरः ।
 कृतास्त्रनिर्दवाशर्ता इदयेन प्रवेपता ॥९१॥
 भाविषुःशवाच—
 “देवते त्वाभिजानामि वपुर्देतडात्मानुयम् ।
 कामये मूर्ध्नि देवेभ्यः कस्त्वं, किञ्च विकीर्षति” ॥९२॥
 यम उवाच—
 “पतिप्रतापि भाविवि ! तथैव च तयोऽश्विता ।
 अतस्त्वामभिभाषामि, विद्वि मां त्वं ह्यग्ने ! यमम् ॥९३॥

अयं ते मत्पुत्रान् भर्ता शोणानुः पार्यिवाञ्जः ।
नेधामि तमहं बद्धा विदेयतप्ते चिकीर्षितम् ॥८४॥

सावित्रीवाच—

“श्रूयते भगवन् ! दूतास्तवागच्छन्ति मानुषान् ।
नेतं किल मवान् कस्मादागतोऽभि स्वयं प्रभो !” ॥८५॥
इत्युक्तः पिशुराजस्तां भगवान् स्वचिकीर्षितम् ।
यथावत् सर्वमाख्यातं तत्प्रियार्थे प्रचक्रमे ॥८६॥
“अयं च धर्ममयुक्तो रूपवान् गुणसागरः ।
नाहो मत्पुरुषेनंतुमतोऽस्मि स्वयमागतः” ॥८७॥

ततः मत्पुत्रः कायात् पायत्रयं वसंगतम् ।
पद्भ्रमाम्बं पुरुषं नियकर्षं यमो वनात्
ततः समुद्रतमार्गं गताग्रामं हतप्रभम् ।
निर्विचेष्टं शरीरं तद्दृष्ट्वा यमो हतप्रभम्
यमसु तं ततो बद्धा प्रयातो दक्षिणामुखः ।
सावित्री चैव दुःखात्तां यममेशान्वगच्छत

यम उवाच—

“निवर्त्ता, गच्छ सावित्रि ! यावद्दुःखं गतं
हृतं भर्तृस्वयानृष्यं कुरुष्वाम्योर्ध्वदेहिभम्”

सावित्रीवाच—

“यत्र मे नीयते भर्ता, अयं वा यत्र गच्छति
मया च तत्र गन्ताम्यमिष धर्मः मनातनः ॥८८॥”

तपसा शुक्रभक्त्या च भर्तुः खेदाद् व्रतैश्च ।
तव सैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ ४१•३॥

यम उवाच—

“ निवर्त्तं, तुष्टोऽग्निं तपामया गिरा
स्वराक्षर-व्यञ्जनहेतुयुक्तया ।
वरं हृषीकेशे ह विनाम्य जीवितं
ददामि ते मयमनिन्दिते । वरम् ॥ ४१•४॥

सावित्र्युवाच—

“ श्रुतः स्वराज्याद् वनवासमाश्रितो
विनटश्चतुः श्वशुरो ममायमे ।
म मयश्चतुर्वेनवान् भवेन् नृप-
स्तव प्रसादाञ्ज् ज्वननार्कमग्निभः ॥ ४१•५॥

यम उवाच—

“ ददामि तेऽहं ममनिन्दिते ! वरं
यथा त्वयोक्तं भविता च तत् तया ।
तथाध्वना ग्लानिमिषोपलक्षये
निवर्त्तं, गच्छस्व नो ते यमो भवेत् ॥ ४१•६॥

सावित्र्युवाच—

“ यमः कुतो भर्त्ताममोपतो हि मे ?
यतः पतिं नेष्यसि मय मे गतिः ।
यतो हि भर्त्ता मम सा गतिर्ध्रुवा
सुरेश ! भूयद्य यचो निषेध मे ॥ ४१•७॥

अथं ते सत्यवान् भर्तां क्षोणायुः पार्थिवात्मजः ।
नेत्यामि तमहं यद्वा विद्मोऽस्मि चिकोर्षितम् ॥८४॥

सावित्रीवाच—

“श्रूयते भगवन् ! दूतास्तावागच्छन्ति मानुषान् ।
नेतं किल भवान् कष्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो !” ॥८५॥
इत्युक्तः पिष्टराजम्नां भगवान् स्वचिकोर्षितम् ।
यथावत् सर्वमाख्यातं तत्प्रियार्थे प्रवक्रमे ॥८६॥
“अयं च धर्ममंयुक्तो रूपवान् गुणसागरः ।
नाहो मत्पुरुषैर्नंतुमतोऽस्मि स्वयमागतः” ॥८७॥

ततः सत्यवतः कायात् पाशवर्द्धं वर्यंगतम् ।
अद्भुतमात्रं पुरुषं निश्चकर्षं यमो बलात् ॥८८॥
ततः समुद्रतम्राणं गतम्रासं हतप्रभम् ।
निर्विचेष्टं शरीरं तद् बभूवाप्रियदर्शनम् ॥८९॥
यमस्तु तं ततो बद्धा प्रयातो दक्षिणामुखः ।
सावित्री चैव दुःखात्तां यममेवान्वगच्छत ॥९०॥

यम उवाच—

“निवर्त्तं, गच्छ सावित्रि ! यावद्गम्यं गतं त्वया ।
हृतं भर्तृस्वयानृष्यं कुरुष्वास्त्रौर्ध्वं देहिकम्” ॥९०॥

सावित्रीवाच—

“यत्र मे क्षीयते भर्ता, स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मया च तत्र गन्ताश्चमिष धर्मः मनातनः ॥९१॥

तपसा गुरुभक्त्या च भक्तः खेदाद् व्रततः च ।

तव धैव प्रसादेन न मे प्रतिवृत्ता गतिः ॥१०३॥

यम उवाच—

“ निवर्त्तं, सुटोऽपि तवानया गिरा

खराक्षर-व्यञ्जनहेतुयुक्तया ।

वरं हृषोषे ह विनाप्य जीवितं

ददानि ते ममनिन्दिते । वरम् ॥१०४॥

सावित्र्यावाच—

“ श्रुतः खराज्याद् वनवाममाश्रितो

विनटवदुः प्रणुरो ममायमे ।

न मन्वचसुर्वसयान् भवेन् नृप-

स्तव प्रसादाञ्ज् ज्वलनार्कमदिभः ॥१०५॥

यम उवाच—

“ ददानि तेऽहं तमनिन्दिते । वरं

यथा त्वयोक्तं भविता च तत् तथा ।

तवाध्वना श्वानिमिषोपलक्षये

निवर्त्तं, गच्छस्व न ते यमो भवेत् ॥१०६॥

सावित्र्यावाच—

“ यमः कुतो भक्तममोपतो हि मे ?

यत्, पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः ।

यतो हि भक्तां मम सा गतिर्भूवा

सुरेभ्यः । भूयद्य वधो निषेध मे ॥१०७॥

सतां सहात्सद्गतमोक्षितं परं
 ततः परं मित्रमिति प्रवच्यते ।
 न चाफलं सत्पुरुषेषु सद्गतं
 ततः सतां संनिवसेत् समागमे ॥ ४१०८३ ॥

यम उवाच —

“ सतोऽनुकूलं बुधबुद्धिर्वर्धनं
 तथा यदुक्तं तत्रं द्विताययम् ।
 विना पुनः मययतोऽस्य जीवितं
 परं द्वितीयं वरप्रप्य भाषिणि ॥ ४१०८४ ॥

सावित्र्युवाच —

“ ह्येनं पुरा मे जगुस्त्वय धीमतः
 स्वमिषं राज्यं जमानां मे पाद्विषः ।
 जज्ञात् स्वधर्मान् न च मे गुणयथा
 द्वितीयमेतद् वर्यामि ते वरम् ॥ ४११०४ ॥

यम उवाच —

“ स्वमिषं राज्यं प्रतिपत्स्वनेऽनिरात्
 न च स्वधर्मान् परिहरयते मृतः ।
 कुलेन कामिना मया मृताभजे ।
 निदमं वच्छुष्य न ते यमा भवेत् ॥ ४१११४ ॥

सावित्र्युवाच —

“ अहं च सर्वभूतान् कर्मणा, मनसा, तिरा ।
 अहं च ह्यहं न सतां जमः सतातनः ॥ ४११२४ ॥

एवंप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेगमाः ।
सन्तस्त्रेवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥११२॥

यम उवाच—

“विषामितस्यैव भवेद् यदा पय-
स्तृषा त्वया वाक्यमिदं समोरितम् ।
यिना पुनः शल्यवतोऽप्य आविशं
शरं तृणोऽप्येह शुभे ! यदिच्छसि ॥११३॥

सावित्तरवाच—

“समानपत्यः श्रुष्टिवोपतिः पिता
भवेत् पितुः पुत्रमसं तयोरमम् ।
कुलस्य सन्तानकरं च यद् भवेत्
द्वितीयमेतद् वरयामि ते वरम् ॥११४॥

यम उवाच—

“कुलस्य सन्तानकरं सुवर्चसं
मनं सुतानां वितुरसु ते शुभे !
लतेन कामिन नराविद्याम्भजे ।
निवर्त्त, दूरं हि पयस्वमागता ॥११५॥

सावित्तरवाच—

“विदधत्यदर्थं तनयः सतापदा-
दातो हि वेदस्यत सन्धसि बुधेः ।
समिन् धर्मेषु चरन्ति ताः द्रुज
दातदावर्द्धयतः । धर्मराजता ॥११६॥

प्राक्कन्यपि न विश्वासस्तथा भवति मत्सु यः ।

तस्मात् मत्सु विशेदेण सर्व्वः प्रणयमिच्छति ” ॥११८॥

यम उवाच—

“उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने !

शुभे । न तादृक् त्वद्वृत्ते श्रुते मया ।

घनेन सुटोऽस्मि, विनाष्य जीवितं

यसं चतुर्थे वरयस्व गच्छ च ” ॥११८॥

सावित्र्यावाच—

“समात्मजं सत्ययतस्तयोरेवमं

भवेदुभाभ्यामिह यत् कुलोद्भवम् ।

शरं सुतानां वनवीर्य्यशान्तिना-

मिदं चतुर्थं वारयामि ते वरम् ” ॥१२०॥

यम उवाच—

“शरं सुतानां वन-वीर्य्यशान्तिनां

सविष्यति प्रीतिकरं तवाश्रमे !

परिचमस्तं न भवेन् नृपात्मजे !

निवर्त्तं, दूतं हि पथस्त्वमागता ” ॥१२१॥

सावित्र्यावाच—

“न च प्रसादः मत्पुत्र्येषु मोक्षो

न चाप्यर्था लभ्यन्ति नापि मानः ।

यस्मादेतद्वियतं मत्पुत्रं निव्यं

तस्मान् मन्त्रो वृत्तिगरो भवति ” ॥१२२॥

यम उवाच—

“यथा यथा भाषामि धर्ममंहितं
मनोऽनुकूलं सुपटं महार्थवत् ।
तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा
वरं हृषीष्वाप्रतिमं पतिव्रते ॥१२३॥

सावित्रीवाच—

“न कामये भर्तृविनाहता सुखं
न कामये भर्तृविनाहता दिवम् ।
न कामये भर्तृविनाहता श्रियं
न भर्तृहीना व्यवमामि ज्ञोयितुम् ॥१२४॥
धरातिमर्गः गतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः ।
वरं हृषी, 'ज्ञोयतु मत्प्रधानय'
त्वयैव मत्प्रदं वचनं भविष्यति ॥१२५॥

“तथैन्द्रा तु सं पाशं मुक्ता वैवस्वतो यमः ।
धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥१२६॥
“एष भद्रे ! मया मुक्तो भर्ता ते कुम्भजम्बिनि ।
धरो गन्तव्यं नेयय मिहार्थः स भविष्यति ॥१२७॥
चतुर्दशशतानुय स्वया शार्ङ्गमवाप्यति ।
इहा यत्रैव धर्मैव स्याति शोके गमिष्यति ॥१२८॥
एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
निवर्त्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥१२९॥

सावित्ररवि यमे याते भर्तारं प्रतिबुध्य च ।
 जगाम तत्र यत्रास्या भर्तुः श्रावं क्लीवरम् ॥१३०॥
 सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगृह्य च ।
 उरुङ्गे यिर आरोप्य भूमावुपविर्विय च ॥१३१॥
 संघां च स पुनर्नय्या सावित्रोमभ्यभाषत ।
 प्रोश्वागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदोक्ष्य वे ॥१३२॥

सत्यवानुवाच —

“सुचिरं वत सुमोऽग्नि किमर्थं नावशीधितः ?
 क्व चामौ पुरुषः श्य'मो योऽमो मां रुचकथ च ? ॥१३३॥
 यिरोऽभिताप-सक्तसः स्यामं विरमगक्रवन् ।
 तवोऽङ्गे प्रसुमोऽग्नि इति सर्वे स्मरे शुभे !” ॥१३४॥
 तमुवाचाय सावित्री, “रजनो व्यथगाहने ।
 श्वस्तो सर्वं यथाशक्तमास्याम्यामि नृपाभज ! ॥१३५॥
 उन्निटात्तिष्ठ, भष्ट्रे ने, दितरो पश्य सुमत !
 विगाढा रजनी श्रेयं निवृत्ताय दिवाकरः ॥१३६॥
 यदि नोत्महमे गन्तं मरुजं त्वां हि मलये ।
 न च शास्मि एत्यानं तममा मंहते वने ॥१३७॥
 ध्रुः दभातं वने हृद्ये यास्याधोऽनुमते तव ।
 वधावेष चगमिकां रुचितं यदि तेऽनघ !” ॥१३८॥

सत्यवानुवाच —

“द्विरोऽत्रा निवृत्ता मे, मस्यान्वृत्तानि मलये ।
 सातारिष्यम्यामि वृत्तानि मयोगं स्वत्पमादजम् ॥१३९॥

का त्वयस्या तयोरद्य मदर्यमिति चिन्तये ।

तयोरदृश्ये मयि च महद् दुःखं भविष्यति ॥१४०॥

माता वृद्धा पिता हृदस्तयोर्धटिरहं किन् ।

तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्थां गमिष्यतः ॥१४१॥

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुभक्तौ गुरुप्रियः ।

उच्चित्त्य बाहू दुःखार्त्तः सखर प्ररुद ह ॥१४२॥

ततोऽब्रवीत् तथा दृष्ट्वा भर्त्तारं शोककर्मितम् ।

प्रमृज्याश्रूणि पाणिभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ॥१४३॥

“यदि कैऽस्ति तपसासं यदि दत्तं दत्तं यदि ।

अश्रू अश्रुर्भर्तृणां मम पुण्यासु शर्वरी ” ॥१४४॥

सावित्री तत उत्थाय केयान् संयम्य भाविनी ।

पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य ये ॥१४५॥

उत्थाय सत्यवांश्यापि प्रमृज्याद्भानि पाणिना ।

सर्वा दिग्गः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥१४६॥

तमुवाचाय सावित्री, “ अः फलानि हरिष्यति ।

योगक्षेमार्थमेतं ते निष्यामि परतुं त्वहम् ” ॥१४७॥

कृत्वा कठिमभारं सा हृत्तयाश्वावपस्विनम् ।

गृहीत्वा परमुं भर्तुः सकाशे पुनरागमत् ॥१४८॥

वामे स्कन्धे तु वामोरुर्भर्त्तुर्बाहुं निवेश्य च ।

दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम गजगामिनो ॥१४९॥

एतज्जिबेव काले तु क्षुमत्मेनो महाबलः ।

अथचक्षुः प्रसवायां दृष्ट्वा मधे ददर्ग ह ॥१५०॥

स सयानायमान् गत्वा श्रेय्या मह भाय्या ।
 पुण्ड्रितोः परामासिं जगाम भरतर्षभ ! ॥१५१॥
 ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रेः सर्वैरायमवाभिभिः ।
 परिवार्य समाग्राप्य तावानीतो मयायमम् ॥१५२॥
 द्वाघ्राणः सत्यवाक् तेषामुवाचेऽं तयोर्वचः ।
 “ ययास्य भार्या मावित्री तपसा च दमेन च ।
 आचारेण च संयुक्ता तथा ज्ञोवति सत्यवान् ” ॥१५३॥
 एवमाख्यातितमोऽशु सत्यवाग्भिन्तार्पस्विभिः ।
 तांस्तान् विगणयन् सर्शामृतः स्थिर इवाभवत् ॥१५४॥
 ततो मुहूर्त्तात् मावित्री भर्ता सत्यवता मह ।
 आजगामायमं रावौ प्रहृष्टा प्रविवेग इ ॥१५५॥
 ततो राघ्ना महासीनाः सर्वे ते वनवाग्भिनिः ।
 ज्ञात-कौतूहलाः पार्य । पप्रच्छन्नुपतेः सुतम् ॥१५६॥
 “ प्रागिव नागतं कस्मात् सभार्येण त्वया विभो !
 विराट्त्रे चागतं कस्मात् ? कोऽनुवन्धस्तथाभवत् ? ” ॥१५७॥

सत्यवानुवाच—

“ सुप्तदाहं वेदनया चिरमित्युपलक्षये ।
 अतो विराट्त्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ” ॥१५८॥

गौतम उवाच—

“ अकस्माच्चक्षुपः प्राप्तिर्द्युमत्मेनस्य ते पितुः ।
 तस्य त्वं कारणं वीत्सि, मावित्री वीत्तुमर्हति ” ॥१५९॥

माविष्टुवाच—

“मृत्युर्मे पशुरास्यातो नारदेन महात्मना ।
 स धाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥१६०॥
 सुमन्त्रेन यमः साक्षादुपागच्छत् भविष्यतः ।
 स एनमनयद् ब्रह्मा दिशं पित्रनिषेधिताम् ॥१६१॥
 भस्तीर्यं तमहं दीर्घं मत्पुत्रेण वचसा विभुम् ।
 पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान् मम ॥१६२॥
 चक्षुषी च स्वराज्यञ्च द्वौ वरो मरुत्पुरस्य मे ।
 ह्यथं विसुः पुत्रयानं, पुत्र्याणां चात्मनः शतम् ॥१६३॥
 चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धय मत्पुत्रान् ।
 भर्तृहिं जीवितार्थं तु मया चीर्यं त्विदं व्रतम् ” ॥१६४॥

कथय कथुः—

“ निमञ्ज्रमानं व्यसनैरभिष्टुतं
 कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये ऋदे ।
 त्वया सुमील-व्रतपुण्ययुद्धया
 ममुद्धृतं गाधि ! पुनः कुलीनया ” ॥१६५॥
 एषमात्मा पिता माता शत्रूः स्वशूर एव च ।
 भर्ताः कुलञ्च गाविचा सर्वे लप्स्यात् ममुद्धृतम् ॥१६६॥

स सर्वानायमान् गत्वा श्रेय्यया सह भार्यया ।
 पुत्रहेतोः परामर्त्तिं जगाम भरतर्षभ ! ॥१५१॥
 ततोऽभिसृज्य तैर्विप्रेः सर्वैरायमवानिभिः ।
 परिवार्य्य समाश्रास्य तावानीतौ स्वमायमम् ॥१५२॥
 ब्राह्मणः सत्यवाक् तेषामुवाचेदं तयोर्वचः ।
 “ययास्य भार्या मावित्री तपसा च दमेन च ।
 आचारिण्य च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान्” ॥१५३॥
 एवमाश्रामितक्षोश्च सत्यवाम्भिस्तापस्त्रिभिः ।
 तांस्तान् विगणयन् मर्षीमृतः स्थिर इवाभवत् ॥१५४॥

ततो मुहूर्त्तात् मावित्रो भर्ता सत्यवता सह ।
 आजगामायमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रथियेय च ॥१५५॥
 ततो राज्ञा महामोनाः सर्वे ते वनवासिनः ।
 जात कौतूहलाः पार्य्ये ! तप्रच्छन्वन्पतेः सुतम् ॥१५६॥
 “प्रागेव जागमं कस्मात् सभार्य्येण स्वया विभो !
 विरात्रे चागतं कस्मात् ? कोऽनुबन्धस्तायाभवत् ?” ॥१५७॥

सत्यवानुवाच—

“सुतयाहं वेदनया विरमिष्येऽप्यनवये ।
 एतो विरात्रागमनं नाभ्यदमोह कारणम्” ॥१५८॥

मोक्ष एवाच—

“अहम्प्रादक्षुपः प्राप्तिद्युमन्मेतस्य ते विदुः ।
 नश्य स्वं कारणं धेनुमि, मावित्रो धेनुमर्हति” ॥१५९॥

मावितुरथाच—

“मृत्युर्मे पतुराराध्यातो नारदेन महात्मना ।
 म चाद्य दिवमः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥१६०॥
 सुप्तश्चैनं यमः माघादुपागच्छत् सकिङ्करः ।
 स एनमनयद् ब्रह्मा दिव्यं पिष्टनिषेविताम् ॥१६१॥
 अस्त्रीपं तमहं दिवं मत्प्रेन यचसा विभुम् ।
 पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान् मम ॥१६२॥
 चक्षुषी च स्वराज्यञ्च ह्यी वरो शशुरस्य मे ।
 लब्धं पितुः पुत्रगतं, पुत्राणां चात्मनः शतम् ॥१६३॥
 चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता नञ्चय मत्पयान् ।
 भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया क्षीणं त्विदं व्रतम् ” ॥१६४॥

शृणुय ऊचुः—

“ निमज्जमानं धमनैरभिदृतं
 कुलं नरेन्द्रस्य तमीमये ऋदे ।
 त्वया सुमील-व्रतपुण्यसुहृया
 समुदृतं साध्वि ! पुनः कुलीनया ” ॥१६५॥
 एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च ।
 भर्ताः कुलञ्च माविचरा मये कृष्यात् समुदृतम् ॥१६६॥

विराटसभायां समवेतानां कृष्णादीनां
युद्धविषये मन्त्रणा^१

दशम्यायन उवाच—

“कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवोरा-

स्तादाभिमन्यामटिताः मयसाः ।

विश्वस्य रात्राकुपमि प्रतोताः

सभां विराटस्य ततोऽभिज्ञामुः ॥१३॥

सभा तु सा मत्स्यवतः समृद्धा

सर्वप्रवेक्षोत्तमरत्नविवा ।

न्यस्तामना माख्यवती सुमन्या

तामभ्ययुंक्षी नरराजवयाः ॥२॥

अद्यामनान्याविद्यतां पुरस्ता-

दुभो विराटद्रुपदो नरेन्द्री ।

दृष्टो च मान्यो पृथिवीपतोनां

पिवा समं रामजनार्दनौ च ॥३॥

वाञ्छानराजस्य समोपतसु

शनिप्रवोरः महरोहिषेयः ।

मत्स्यस्य राजसु सुसचिक्रटो

जनार्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च ॥४॥

^१ उवाच उवाच—(१३) ३ पांभाषाः ।

कृपाय सर्वे ह्युद्वेगं वाचो
 आशांश्चैते ह्युद्वेगं वाचो च ।
 मनुजमाया च युधि प्रथमो
 विशाट्पुत्रं च महाभिमनुः ॥३॥

सर्वे च ह्यराः दिव्यं हि समाना
 मोर्षेण रुषेण हर्मिनश्च ।
 अश्विमान् ह्योर्षेणः कुमारः
 सुवचस्त्रिभुवुश्चरामनेषु ॥४॥

तथोर्षिष्टेषु महारथेषु
 विशाजमानाभरणाम्बुषु ।
 वराज मा राजवती मनुजा
 प्रहरिषु ह्योर्विमनरुषेणा ॥५॥

ततः कणाम्बो ममपायमुक्ताः
 कृत्वा विविक्ताः पुरुषपथोराः ।
 मस्युर्भङ्गं परिचिन्तायताः
 कृत्वा नृशम्भो मसुदोषमायाः ॥६॥

कदाक्लामाया च माधवेन
 र्भङ्गिताः पाण्डवकायहेतोः ।
 ते राजभिन्दाः सदिता द्वाष्टवन्
 वाक्यं महार्थं सुमहोदयं च ॥७॥

श्रीकृष्ण उवाच—

‘मर्भवद्विदिदितं यथायं
 युधिष्ठिरः सौवलेनाश्वत्थाम् ।
 जितो निहत्यापहृतं च राज्यं
 धनप्रदाने समयः कृतय ॥१०॥

यत्तौर्विजितुं तरसा मर्भो च
 सत्ये स्थितैः सत्वरघैर्यथावत् ।
 पाण्डोः सुतैस्माद्गतमुपशुभं
 यथाणि पट् सप्त च चौरांस्यथैः ॥११॥

सयोदमघैव सुदुस्सगोऽय-
 मघायमानैर्भवतां समीपे ।
 क्लेशानमघान् विविधान् महद्वि-
 महात्मभिषापि यने निविटम् ।
 घतः परप्रेष्यनियोगयुक्ते-
 विच्छुद्धिगतं स्वकुर्नेन राज्यम् ॥१२॥

एवं गते धर्मसुगम्ये राशौ
 दुर्योधनस्यापि च यदितं स्यात् ।
 तद्विनाशार्थं कुरुयानुवासां
 धर्म्ये च युक्तं च दास्यते च ॥१३॥

अधर्मयुक्तं न च कामदेत

राज्यं सुभाषामपि धर्मराजः ।

धर्माद्युक्तं तु महोपतित्वं

धर्मिण्यपि कथिंश्चिदयं बुभूषेत् ॥१४॥

विश्वं हि राज्यं विदितं नृपाणां

यथापहृतं धृतराष्ट्रपुत्रैः ।

मिथ्योपस्थापितं यथा ज्ञानेन

लक्ष्यं महत्प्राप्तमसदाकृतम् ॥१५॥

न चापि पाप्यो विजितो रथे नैः

श्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ।

तथापि राजा महितः सुहृद्भि-

रभीषतेऽनामयमेव तेषाम् ॥१६॥

यत्तु श्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य

समाहृतं भूमिपतीन् प्रयोष्य ।

तन्प्रार्थयन्ते पुरुषप्रवीराः

कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च ॥१७॥

बलाभियुक्तैर्विविधैरुपायैः

संप्रार्थिता हन्तुममिदमहैः ।

राज्यं जिहोर्षद्विरमद्विरुथैः

सर्वं च तदो विदितं यथावत् ॥१८॥

प्रवेशिका

दुपेभिमन्नापि मते च येसुं
 वक्रं च वाक्यानि गृधिरिष्य ।
 विप्रं च मे प्याद्यदि तत्र कधि-
 दुर्जेसुमाये कुरुपाण्डवानाम् ॥२८॥

म भोममामन्वा कुरुपपीरं
 येवित्तयोपे च मद्रानुभाषम् ।
 दोषं मपुत्रं विदुरं क्षयं च
 माभ्यारवात्रं च मशुतपुत्रम् ॥

म ई च येऽन्वी धृतगादृपुत्रा
 बभ्रवस्तन्वा नितामप्रधानाः ।
 शिवातश्च धर्मं च यथा श्रुतं च
 श्रीकुरुवीराः सुतमीलपुत्राः ॥

यत्ने च म ई च मदासत्तु
 योगं च कुरु च मंसतेषु ।
 कुरु च कुरु प्रविशान्तु च
 कुरु च कुरु च कुरु च कुरु च कुरु च ॥२९॥

म ई च कुरु च कुरु च कुरु च
 कुरु च कुरु च कुरु च कुरु च
 कुरु च कुरु च कुरु च कुरु च
 कुरु च कुरु च कुरु च कुरु च ॥३०॥

निवार्यमाणस्य बुरुप्रवीरः

सर्वैः पुद्बद्धिद्ययमप्यतः ।

स दीक्ष्यमानः प्रतिदोष्य सैनं

शाश्वरराजस्य सुतं मतासम् ॥

दित्वा हि वषे च सुयोधनं च

समाह्वयदेवितुमाज्जमाटः ।

दुरोदराम्हास्य सहस्रयोऽन्यं

सुधिष्ठिरो यान् विपद्येत जेतुम् ॥

सकृष्य तान् सौमनसिव चाय

समाह्वयत्तेन जितोऽचयत्काम् ।

स दीक्ष्यमानः प्रतिदेवनेन

पक्षेषु नित्यं क्षपराह्मुखेषु

भरन्ध्रमाणो विजितः प्रमद्य

तत्रापराधः शकुनिर्न कथित् ।

तस्मात्प्रणम्यैव वषो ब्रवीतु

सैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तम् ॥३४-३७॥

तथा हि शक्यो धृतराष्ट्रपुत्रः

स्वार्थे नियोक्तुं पुरयिष्य तेन ।

अयुद्धमाकाङ्क्षत कौरवाणां

माग्नेव दुर्योधनमाह्वयध्वम् ॥३८॥

मान्ना जितोऽर्याऽयं करो भवेत्

युडेऽनयो भविता नेह मोऽर्यः" ॥३८॥

वैशम्पायन उवाच—

“एवं ब्रुवत्येव मधुप्रवीरे

श्रिनिप्रवीरः सहस्रोत्पपात ।

तच्चापि वाक्यं परिनित्य तस्य

समाददे वाक्यमिदं समन्तुः ॥४०॥

साल्वकिरुवाच—

‘यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभापते ।

ययारूपोऽक्षरात्मा ते तयारूपं प्रभापसे ॥४१॥

सन्ति व पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्ताथा ।

उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान् प्रति ॥४२॥

एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीवमहावली ।

फलाफलवतो शाखे यथैकस्मिन् वनस्पतौ ॥४३॥

नाभ्यसूयामि ते वाक्यं ब्रुवतो नाऽऽलध्वज !

ये तु शृण्वन्ति ते वाक्यं तानसूयामि माधव ! ॥४४॥

कथं हि धर्मराजस्य दोषमस्यमपि ब्रुवन् ।

सभते परिपक्वध्ये व्याहर्तमकुतोमयः ? ॥४५॥

समाह्वय महात्मानं जितवन्तोऽघकोविदाः ।

अनघर्षं यथाऽयहं तेषु धर्मजयः कुतः ? ॥४६॥

यदि कुन्तीसुतं शिष्टं क्रौड्यन्तं भ्रातृभिः मम ।

अभिगम्य जय्युद्धो तर्त्तया धर्मतो भवेत् ॥४७॥

समाह्वय तु राजानं सखधर्मरत्नं मदा ।

निज्जत्या जितयन्तास्ते किं तु तेषां परं शुभम् ? ॥४८॥

कथं प्रणिपतेद्यायमिह हत्वा पथं परम् ।

वनवासोदिसुहृन्तु प्रातः पतामहं पदम् ? ॥४९॥

यद्ययं परविज्ञानि कामयेन युधिष्ठिरः ।

एवमप्ययमख्यन्तं परावार्हति याचितुम् ॥५०॥

कथं च धर्मयुक्तास्तौ न च राज्यं जिहीर्षवः ।

निज्जन्तवनवासोद्वान् यथादुर्विदिता इति ॥

अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।

न व्यवस्यन्ति पाण्डुनां प्रदातं पैतृकं वसु ? ॥५१-५२॥

अहं तु ताञ्छितैर्वाणिरनुनीय रणे बभूवुः ।

पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ॥५३॥

अथ ते न व्यवस्यन्ति प्रणिपाताय धीमतः ।

गमिष्यन्ति महामात्या यमस्य मदनं प्रति ॥५४॥

न हि ते युयुधानस्य मंत्रस्यस्य युयुत्मतः ।

किं समर्याः संभोटं वष्यस्येव महोधराः ॥५५॥

को हि गाण्डोषधन्वानं कथं चक्रायुधं युधि ।

सां चापि विपद्भिरक्रुहं कथं भीमं दुरासदम् ॥५६॥

यमो च दृढधन्वानो यमकल्पो महाश्रुतो ।
 विराट् द्रुपदो वीरो यमकालोपमदुतो ॥
 को जिजीविपुरासीद्देवदृष्टदुम्भं च पार्थतम् ।
 पञ्चैतान् पाण्डुवेयांस्तु द्रौपद्याः कोर्त्तिवर्धनान् ॥
 समप्रमाणान् पाण्डूनां समवीर्यान् मदोत्कटान् ।
 सोमद्रं च मद्दिश्यामममरैरपि दुःमहम् ॥
 गदप्रदुग्धमाभ्यांश्च कालसूर्य्यनिनोपमान् ?
 ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना मुह ॥
 कर्णे चैव निहत्याज्ञावभिप्रेक्ष्याम पाण्डवम् ।
 नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छत्रुन् हत्वाततायिनः ॥५०-६१॥
 अधर्म्यमयमर्थं च गावशाणां प्रयाचनम् ।
 ह्यहतमत्स्य यः कामर्तं कुहध्वमतन्द्रिताः ॥६२॥
 धार्तराष्ट्रो ह्ययुडेन न राज्यं दातुमिच्छति ।
 पश्य पाण्डुपुत्रो राज्यं नभतो वा युधिष्ठिरः ।
 निहता वा रणे मर्थं स्वप्सन्ति यमुधातने ॥६३॥

दृपद उवाच—

'एवमेतन्नृपाशङ्गो भविष्यति न मययः ।
 न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरिणं प्रदास्यति ॥६४॥
 यन्नुवर्षति मे पार्थ धृतराष्ट्रः सुतमियः ।
 भ्रातृद्रोहो च कार्दम्याश्लोभ्यांश्चापेवमोहभो ॥६५॥

वलदेवस्य वाक्यं तु मम ज्ञाने न युज्यते ।
 एतद्दि पुरुषेषामे काव्ये सुनयमिच्छता ॥१६॥
 न तु वाच्यो नृदुवचो धार्तराष्ट्रः कथंचन ।
 न हि मादंयसाध्योऽनौ पापबुद्धिर्मतो मम ॥१७॥
 गर्दभे मार्दवं कुर्यान्नोपु तीर्णं समाचरेत् ।
 नृदु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात्पापचेतसि ॥
 नृदु' वै मन्यते पापो भावमाणमशक्तिकम् ।
 हितमर्थे न जानीयादबुद्धिर्मादंवे सति ॥१८-१९॥
 एतद्यैव करिष्यामो यक्षय क्रियतामिह ।
 प्रस्थापयाम मित्वेभ्यो धनानुशयोश्चयस्तु नः ॥२०॥
 शन्यस्य धृष्टकेतोय जयसेनस्य वा विभो !
 कैकयानां च सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगाः ॥२१॥
 स च दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति सर्वशः ।
 पूर्वाभिपक्षाः सन्नाय भजन्ते पूर्वचोदनम् ॥२२॥
 तत्परध्वं भरद्वाजां पूर्वमेव प्रचोदने ।
 महदि काव्ये बोद्धव्यमिति भि वर्तते सतिः ॥२३॥
 शन्यस्य प्रेषतां शीघ्रं ये च तस्यानुगा नृपाः ।
 भगदत्ताय राज्ञे च पूर्वसागरवामिने ॥
 अमितो जसे तद्योषाय चादिंश्चादाश्वकाय च ।
 दीपा

आसोयता इहस्थस्य मेनाविन्दुस्य पार्थिवः ।
 मेनजिपतिविन्दुस्य चित्रवर्मा सुवासुक्तः ॥१०१॥
 वाङ्मोक्षी मुञ्जकेमास्य शैद्याधिपतिरेव च ।
 सुपार्श्वस्य सुवाङ्मस्य धीरवस्य महारथः ॥१०२॥
 गङ्गाती पद्मवती च दरदानी च ये शृपाः ।
 सुपारिष्य मदीतस्य कर्णवेष्टस्य पार्थिवः ॥१०३॥
 नीलस्य तोरधर्मा न भूमिपालस्य वीर्यवान् ।
 दुर्गस्य दम्भाजस्य वरुणा च जनमित्रस्यः ॥१०४॥
 चापान्दी नागवेगस्य पुरंगाली न पार्थिवः ।
 भूरिवेजा देवकस्य पृथ्वीस्यः सचाकभेः ॥१०५॥
 काङ्कस्यस्य गङ्गास्यः जामभर्तिस्य वीर्यवान् ।
 काशोका चट्टिका ये न पार्थिवान्प्राजास्य ये ॥१०६॥
 कण्ठकस्य काङ्कस्य स्यस्य स्यस्यस्य शृपाः ।
 काङ्कस्यस्य दुर्गस्य गार्गीतस्य ये शृपाः ॥१०७॥
 कान्तस्य स्यस्य न स्यस्यस्य गार्गीतस्यः ।
 दाम्पत्यस्य स्यस्य स्यस्यस्य वीर्यवान् ॥१०८॥
 कण्ठस्य दम्पत्यस्य स्यस्यस्य पार्थिवान् ।
 काङ्कस्यस्य स्यस्यस्य स्यस्यस्य स्यस्यस्य ॥१०९॥
 कण्ठस्यस्य स्यस्यस्य स्यस्य स्यस्यस्य ।
 स्यस्यस्यस्य स्यस्यस्य स्यस्य स्यस्यस्य ॥११०॥
 कण्ठस्य स्यस्यस्य स्यस्यस्य स्यस्यस्य ।
 कण्ठस्य स्यस्यस्य स्यस्यस्य स्यस्यस्य ॥१११॥
 कण्ठस्य स्यस्यस्य स्यस्यस्य स्यस्यस्य ॥११२॥

कुमारस्य कल्पिद्वानामोमयो मुहदुर्महः ।
 एतेषां प्रेषता मोमसितदि मम रोचते ॥८८॥
 यथं च मादृशो विदाकम राजन् ! पुरोहितः ।
 प्रेषता हतरादाय दाक्यमभे प्रदोयताम् ॥
 यथा दुर्योधनो दाशो, यथा आत्मानवो नृपः ।
 हतरादो यथा दाशो, द्रोणस्य शशिर्गो वरः * ॥८८८॥

शरणागत-रक्षायम्

कपोत-सुभकर्मवादः ।

कथित् सुद्रममाचारः पृथिव्यां कानभमितः ।
 विशचार महारण्ये धीरः शकुनिसुभकः ॥१॥
 काकोन इव कणादो रत्नाणः कानभमितः ।
 दीर्घजहो ऊरुयादो महावली महाहनुः ॥२॥
 न च तस्य सुहृत् कथित् सम्पत्नी न दाश्ववः ।
 स हि मैः संपरित्यक्तस्तेन रौद्रेण कर्मणा ॥३॥
 ये नृगमा दुरात्मानः प्राणिस्राणहरा मराः ।
 एहेजनीया भूतानां प्याना इव भवन्ति ते ॥४॥

* पादकर्म-पर्वणि (शानिपर्वणि-१४१-८८८-८८९) ।

स वै चारुकरमादाय द्विजान् हत्वा यने सदा ।
 चकार विक्रयं तेषां घतद्भानां जनाधिप । ॥५॥
 एवं तु वर्तमानस्य तस्य वृत्तिं दुरात्मनः ।
 अगमत् सुमहान् कालो न चाधर्ममनुध्यत ॥६॥

ततः कदाचित् तस्याय वनस्यस्य समन्ततः ।
 पातयन्निव वृक्षांस्तान् सुमहान् वातसंभ्रमः ॥७॥
 वारिधारासमूहेन संप्रवृष्टः शतक्रतुः ।
 क्षणेन पूरयामास मलिलेन वसुन्धराम् ॥८॥
 ततो धाराकुले काले संभ्रमवृष्टचेतनः ।
 शीतार्तस्तद्वनं सर्वमाकुलीनान्तरात्मना ।
 नैव निम्नं म्यलं वापि सोऽविन्दत विहङ्गहा ।
 पूरितो हि जलोधेन तस्य मार्गो वनस्य तु ॥९-१०॥
 पक्षिणो वर्षवेगेन हता लीनास्तदाभवन् ।
 शृगाः सिंहा वराहाश्च स्थानमाश्रित्य शिरती ॥११॥
 महता वातवर्षेण त्रामितास्ते वनौकमः ।
 भयार्ताश्च क्षुधार्ताश्च बभ्रमुः सद्विता यने ॥१२॥

स तु शीताहतेर्गात्रैर्भ्रं जगाम न तस्थियान् ।
 ददर्श पतितां भूमौ कपोतीं शीतविह्वनाम् ॥१३॥
 दृष्टार्तोऽपि हि पापात्मा स तां पञ्चरकेऽक्षिपत् ।
 स्वयं दुःस्त्राभिभूतोऽपि दुःश्रमेवाकरोत् परे ।
 पापात्मा पापकारित्वात् पापमेव चकार सः ॥१४॥

सोऽप्यखत्तदयण्डेषु मीधनीलं यनस्यतिम् ।
 मीधमानं विहङ्गोवैजयावास-फलार्थिभिः ।
 धात्रा परीपकाराय म गाधुरिषि निर्मितः ॥१५॥
 यथाभवत् क्षपेतेषु वियद् विमलसारकम् ।
 महत् मर इवोत्पुञ्जं कुमुदच्छरितोदकम् ॥१६॥
 ताराद्यं कुमुदाकारमाकाशं निर्मलं यद्गु ।
 घनेर्मूर्त्तं नभो दृष्टा सुव्यक्तः शीतविह्वलः ।
 दिगो विलोकयामास विगाढां प्रेक्ष्य गर्भरोम् ॥१७॥
 “दूरतो मी निवेशय देगाटस्मात्” म विस्तयन् ।
 हस्तबुद्धिर्दृष्टं तद्विन् वस्तुं तां रजनीं ततः ।
 माञ्चलिः प्रणतिं कृत्वा यावदमाह यनस्यतिम् ।
 “गरुडं यामि यान्धविन् दैवतानि यनस्यतो” ॥१८॥
 म गिनायो गिरः कृत्वा पर्वास्यास्तीर्य भूतले ।
 दुःश्रेण महताविट्स्नातः शुश्राव पत्निदा ॥२०॥
 अथ हृल्लभ्य गान्ध्यायां विहङ्गः मधुद्वयजनः ।
 दीर्घकान्धोयितो राजंस्तत्र विषतमदहः ॥२१॥
 तस्य कल्पगता भार्या अरितुं नाभ्यवर्तत ।
 प्रागाश्च रजनीं दृष्ट्वा म पत्नीं पर्यतप्यत ॥२२॥
 “यातवर्षं महत्प्रामोक्ष चानच्छ्रुति मी प्रिया ।
 किञ्च तत्कारणं येन सादापि म निवर्तते ॥२३॥
 अवि शक्ति भवेत् तस्याः प्रियाया मम कान्धे ॥
 तथा विरहितं दीर्घं शून्यमस्य दृष्टं मम ॥२४॥

पुत्र-पौत्र-वधु-भृत्यैराज्ञोर्नमयि मर्यतः ।
 भार्याहीने गृहस्थाय शम्भस्य गृहं भवेत् ॥२५॥
 न गृहं गृहमित्याहुर्गणितो गृहमुच्यते ।
 गृहं तु गृहिणीहीनमग्न्यामह्यं मतम् ॥२६॥
 यदि मा रक्तनेद्यान्ता धिवाद्गो मधुरम्भरा ।
 अथ मायाति मे कान्ता न कार्यं ज्योतिरेन मे ॥२७॥
 न भुङ्क्ते मध्यभुक्ते या, नाद्याने स्याति शुभ्रता ।
 नातिदृढ्युपतिष्ठेत, न श्रुतेऽश्रयिते मयि ॥२८॥
 हृष्टे भवति मा हृष्टा, दुःखिते मयि दुःखिता ।
 प्रोषिते टोनवदना, क्रुद्धे च प्रियवादिनो ॥२९॥
 पतिव्रता पतिगतिः पतिप्रियार्हिते रता ।
 यस्य स्यात् तादृशो भार्या धन्यः स पुरुषो भुवि ॥३०॥
 सा हि श्यान्तं चुधानै च जानीते मां तपस्विनो ॥
 अनुरक्ता स्थिरा चैव भक्ता द्विधा यशस्विनो ॥३१॥
 वृक्षमूनेऽपि दयिता यस्य तिष्ठति तद् गृहम् ।
 प्रासादोऽपि तथा हीनः कान्तार इति निश्चितम् ॥३२॥
 धर्मार्थं कामकालेषु भार्या पंमः सहायिनो ।
 विदेशगमने चास्य मैव विम्वामकारिका ॥३३॥
 भार्या हि परमो ह्यर्थः पुरुषस्यह पश्यते ।
 असहायस्य लोकेऽर्द्धज्ञोऽज्ञोऽज्ञोऽज्ञोऽज्ञोऽज्ञो ॥३४॥
 तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं लक्ष्मणतस्य च ।
 नास्ति भार्यासमं किञ्चिदरस्यार्तस्य भेषजम् ॥३५॥

नानि भार्यासमी दत्तुर्नामि भार्यासमा गतिः ।
 नानि भार्यासमी नानि सजायो धर्मस्यै ॥२६॥
 दण्ड भार्या गृहे नानि माध्या च प्रियवादिना ।
 दण्डं नैव गन्तव्यं यदाप्यु तदा गृहम् ॥ २७ ॥

एव तिष्ठतस्तस्य द्रुत्वा तु करुणं वचः ।
 गृहीता गृहनिर्गते कपीता वाक्यमप्रवीत् ॥ २८ ॥
 कपीलुवाच—

‘‘सहीऽसौ च सुभाष्याहं यस्या भि ददितः पतिः ।
 सप्तो वा सती यावि गुणार्थं प्रभाषते ॥२९॥
 न मा कती दृभिगन्ताया दस्यं भर्ता न तुष्यति ।
 तुष्टे भर्तवि नाराणा तुष्टा स्यु सर्वदेवता ॥३०॥
 दावाग्निर्नैव निदग्धा सपुष्यन्वावरा सता ।
 मर्षाभवति सा नारी यस्या भर्ता न तुष्यति ॥३१॥

इति मद्दिश्य दुःखार्ता भर्तारं दुःखितं तदा ।
 कपीती नम्यंमावि गृहीता वाक्यमप्रवीत् ॥३२॥
 ‘‘इत्त ! वक्ष्यामि ते श्रेयाः, श्रुत्वा तु कुरु तत् तथा ।
 शरणागतमन्वाता भव वान्त ! विग्रीयतः ॥३३॥
 एव शाकुनिकः श्रेते तवावासं समाश्रितः ।
 गीतानेय सुधातेय पूजामयी समाचर ॥३४॥
 यो हि कथिद् द्विजं इत्याद्, गाश्च सौकष्य मातरम् ।
 शरणागतं च यो इत्यात्, तुभ्यं तेषां च पातकम् ॥३५॥

यस्तु धर्मो यथायति षड्विधो ह्यनुवर्तते ।
 स प्रेक्ष्य ममते लोकात्मनोऽयानिति शत्रुम ॥४६३॥
 स ह्ये मन्वानरात्मय पुत्रपामयि च द्विजः ।
 तत् शत्रुहे दृशी स्यात्ता धर्मोर्षो परिगृह्य च ।
 पुत्रामयो यत्पुत्रस्त लं धीयेताष्य मनो यथा ॥४६४॥
 इति सा यकृत्वा वागो वञ्चयत्या तयन्निनी ।
 यतिपु ष्यान्विता युक्ता भर्तारं समुदेक्षत ॥४६५॥

स यत्रा च यत्नं गुणा धर्मं युक्तिममन्वितम् ।
 हरेण मयगा युक्तो वापशाकुललोचनः ॥५६६॥
 तं वे साकुलिक इवा विरिः ॥५६७॥ तमोऽपि ।
 पुत्रधामस यत्नेन स पत्नी पतिर्जीवितम् ॥५६८॥
 यथाच, "आगतं मे.दा, मुक्ति त्वं कल्पयति मे ।
 कल्पयन्तु मे कल्पे.दा. स्वयंके तर्तेते भवान् ॥५६९॥
 तद् ह्येवम् धरात निवृत्तिं कल्पयति, त्विदमिच्छति ।
 इत्येतत् ॥५७०॥ तां त्वं विदुः साध्यागतः ॥५७१॥
 अतः कल्पं मे कल्पयन्तु मे ॥५७२॥ ॥५७३॥
 कल्पयन्तु मे कल्पयन्तु मे कल्पयन्तु मे ॥५७४॥
 कल्पयन्तु मे कल्पयन्तु मे कल्पयन्तु मे ॥५७५॥
 कल्पयन्तु मे कल्पयन्तु मे कल्पयन्तु मे ॥५७६॥
 कल्पयन्तु मे कल्पयन्तु मे कल्पयन्तु मे ॥५७७॥
 कल्पयन्तु मे कल्पयन्तु मे कल्पयन्तु मे ॥५७८॥
 कल्पयन्तु मे कल्पयन्तु मे कल्पयन्तु मे ॥५७९॥

तद् ब्रूहि मां सुविद्यथो यत्त्वं वाचा वदिष्यसि ।
तत् करिष्याम्यहं मये, मा त्वं शीके मनः कृपाः" ॥५६॥

तस्य तदचनं श्रुत्वा शकुनेर्बुधकोऽप्रधीत् ।

"बाधते खलु मां शीतं, हिमद्वार्यं विधीयताम्" ॥५७॥

एवमुक्तस्ततः पक्षी पर्वाभ्यान्तोयं भ्रूतले ।

यथागतिं हि पर्शेन क्वलनाये द्रुतं ययौ ॥५८॥

स गत्वाद्धारकर्मास्तं शृङ्गीत्वान्निमघागमत् ।

ततः शुष्केषु पर्शेषु पावकं सोऽप्यदीपयत् ॥५९॥

स सन्दीप्तं महत् कृत्वा तमाह शरण्यागतम् ।

"प्रतापय सुविद्यथः स्वभावाण्यकुतोभयः" ॥६०॥

स तथोक्तमाघेत्युक्त्वा लुब्धो गात्राण्यतापयत् ।

अग्निप्रत्यागतप्राणस्ततः प्राह विहङ्गमम् ॥६१॥

"दत्तमाहारमिच्छामि त्वया, शूद्रं वापते हि माम्" ।

स तदचः प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गमः ॥६२॥

"न मीदृशं विभवो येन नाग्रयेयं सुधी तव ।

उत्पद्येन हि जीवामो वयं नित्यं वनोक्तमः ॥६३॥

सहयो नास्ति चास्माकं मुनीनामिव भोजने" ।

इत्युक्त्वा तं तदा तत्र विवर्ष-वदनोऽभवत् ॥६४॥

सुहृतीन्द्रधर्मंशुसु स पक्षी पक्षिघातिनम् ।

एवाह, "तदपिमे त्वां सुहृते प्रतिपालय" ॥६५॥

इत्युक्त्वा शुष्कपर्शेषु ससुख्यान्व दृतामनम् ।

हर्षेण महताविष्टः स पक्षी वाक्यमब्रवीत् ॥६६॥

"शयोक्तं श्रेयसानी च विदुषाश्च महात्मनाम् ।
 युवाः पूर्वे मया धर्मा महात्मतिप्रियुजने ॥७०॥
 कुरुष्वानुपश्यं मोक्षः । सयमेतद् भवामि ते । ।
 दग्धेन मम देहेन माधी । ममय ते शुभाम्" ॥७१॥
 एत एतस्मिन्निष्ठो वै स पत्नी प्रहसन्निव ।
 तस्मिन्नि तिः परित्तस्य प्रविषेग महात्मतिः ॥७२॥

यन्निष्पद्ये प्रविश्ये तु शून्तो इहा तु पतिष्यम् ।
 विन्नागामात्त ममया ' तिमिष्टं वै मया कृतम् ? ॥७३॥
 यथा मम शरीरस्य गर्हितस्य शक्तमिथा ।
 यथा मम शरीरस्य शरीरं मविष्यति न ममयाः" ॥७४॥
 यथा मम शरीरं ममिष्टं विन्नागाम ममयाः ।
 ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ॥७५॥
 "ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ॥७६॥
 ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ॥७७॥
 ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ॥७८॥
 ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ॥७९॥
 ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ॥८०॥
 ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ॥८१॥
 ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ॥८२॥
 ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ॥८३॥
 ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ॥८४॥
 ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ममिष्टं ॥८५॥

सुत्-पियामातप-सहः ह्यगो धमनि-मन्ततः ।

उपवासार्थं दुविधेयस्थे पारलौकिकम् ॥७७॥

बहो ! देहप्रदानेन दयितातिथिपूजना ।

‘सष्पाहमे चरिष्यामि, धर्मो हि परमा गतिः’ ॥७८॥

एवमुक्त्वा विनियत्य रौद्रकर्मा स सुभ्यक्तः ।

महाप्रस्थानमाश्रित्य प्रययौ संमितव्रतः ॥७९॥

स्ततो यष्टिं शनाकां च चारकं पञ्चुरं तथा ।

तां च बह्नां कपोतीं न प्रमुष्य विमसर्ज ह ॥८०॥

ततो गते ग्राकुनिष्ठे कपोतो प्राह दुःखिता ।

संश्रुत्य सा च भर्तारं रुदती शोककर्षिता ॥८१॥

“नाहं ते विप्रियं कान्त । कदाविदपि संशरे ।

सर्वापि विधवा नारो बहुपुत्रापि शोचते ॥८२॥

नास्ति भर्तृसमी नायो, नास्ति भर्तृसमं सुखम् ।

विशुष्य धनसर्वस्वं भर्ता वै शरणं क्षियाः ॥८३॥

न कार्यमिह मे नाथ ! जीवितेन त्वया विना ।

पतिहोना तु का नारो मती जीवितुमुत्सहेत् ?” ॥८४॥

एवं विलप्य बहुधा कर्ष्यं सा सुदुःखिता ।

पतिव्रता सम्प्रदीप्तं प्रविशेद्य दुतायनम् ॥८५॥

स्ततः स्वगो गतः पक्षो विमानवरमास्थितः ।

कर्मणा पूजितस्तत्र रीमे स सह भार्यया ॥८६॥

कथासरित्सागरः

जीमूतवाहन-चरितम्^१

अस्यस्विकाजनयिता नमिन्द्रो हिमवानिति ।
न केवलं गिरोषां यो गुरुर्गोरोपतेरपि ॥१॥
विद्याधरनिवासे च तस्मिन् विद्याधराधिपः ।
उवाम राजा जीमूतकेतुर्नाम मद्राचले ॥२॥
तस्याभूत् कल्पवृक्षश्च गृहे पित्रकमागतः ।
नाम्नान्वर्धेन विख्यातो यो मनोरथदायकः ॥३॥

कदाचिच्च स जीमूतकेतुं राजाभ्युपेत्य तम् ।
एयानि देवतात्मानं कल्पद्रुममयाचत ॥४॥ ✓
“ सर्व्वदा प्राप्यतेऽस्माभिस्त्वत्तः सर्व्वमभोक्षितम् ।
तदपुत्राय मे देहि देव । पुत्रं गुणान्वितम् ” ॥५॥
ततः कल्पद्रुमोऽशदोद, “ राजसूतपत्स्यते तव ।
जातिधरो दानवीरः सर्व्वभूतहितः सुतः ” ॥६॥
तच्छ्रुत्वा स प्रहृष्टः सन् कल्पवृक्षं प्रपश्य तम् ।
गत्वा निवेद्य तद्राजा निजां देवोमनन्दयत् ॥७॥

१ कथासरित्सागरी—पुण्ये कल्पे वितीये ॥१॥

अथ तस्याधिरादेव राज्ञः सुनुरजायत ।

श्रीमूतवाहनं तच्च मन्वा स विदधे पिता ॥८॥

ततः सहजया मार्कं मर्षभूतानुकम्पया ।

अगाम स महामत्स्यो हृदि जीमूतवाहनः ॥९॥

कमाच्च यौवराज्यस्थः परिचर्या-प्रमादितम् ।

शोकानुकम्पो वितरं विजने स स्थजिघ्रपत् ॥१०॥

“जानामि तात ! यद् भाषा भवेत्सिन् चपमहुराः ।

स्विरं तु महतामैकमाकल्पमयसं यमः ॥११॥

परोपकृतिसम्भूतं तदेव यदि इत्त ! तत् ।

किमन्यत् स्याद्गुहाराणां धनं प्राणाधिः प्रियम् ॥१२॥

सम्पद्य विदुदिव सा श्लोकलोचनखेटकत् ।

॥ शोला कावि सयं याति या परानुपकारिणो ॥१३॥

तदेव कल्पविटपी कामदो योऽस्ति न. स चेत् ।

परार्थं विनियुञ्चेत्, तदामं तत् फलं भवेत् ॥१४॥

तत्तद्याहं करोमोह यथैतस्य ममृदिभिः ।

अदरिद्रा भवत्येषा सर्वार्थिजनसंहतिः ॥१५॥

इति विश्राप्य वितरं तदनुग्रामवाप्य सः ।

श्रीमूतवाहनो गत्वा तं कल्पदुग्ममवबोत् ॥१६॥

“देव ! त्वं यमदद्यात्कर्मभीष्टफलदायकः ।

तदेकमिदमथ त्वं मम दुरय वाञ्छितम् ॥१७॥

अदरिद्रा कुरुष्वेतां पृथिवीमखिलां ममे ।

अल्पसु मे, अदत्तोऽसि शोकाय हृदिषादिने ” ----

इत्युक्तस्तेन धोरेण कल्पवृक्षो ववर्ष सः ।

कनकं भूतले भूरि, मनन्दुयाखिलाः प्रजाः ॥१८॥

“दयासुर्वाधिमर्वांगः कोऽन्यो जोमूतवाहनात् ।

शङ्कयादयिंभात्कर्त्तमपि कल्पवृक्षं कृतौ ?” ॥२०॥

इति ज्ञानानुरागासु ततो दिक्षु विदिक्ष्यपि ।

जोमूतवाहनस्योच्चैः पप्रथे विभर्त्त ययः ॥२१॥ १५

ततः पुधमथात्रहसून् राज्यं समत्मराः ।

दृष्ट्वा जोमूतकेतोस्तद्गोवन्ना विह्वलितं ययुः ॥२२॥

दानोपयुक्तं सत्कल्पवृक्षमुक्त्वाह दं च तत् ।

मैनिरे निष्प्रभावत्वाज्जेतुं सुकरमेव ते ॥२३॥

ततः सम्भूय युवाय कृतबुद्धियु तेषु च ।

पितरं तमुवाचेनं धोरो जोमूतवाहनः ॥२४॥

“यथा शरोरमेवेदं जलबुद्बुदसविभम् ।

प्रवातदोषचपन्तास्तथा कस्य कर्त्तं श्रियः ? ॥२५॥

ता चयन्धोपमर्देन मनसो कोऽभिवाच्यति ?

तस्मात्तात ! मया नैव योद्धव्यं गोत्रजैः सह ॥२६॥

राज्यं त्यक्त्वा तु गन्तव्यमितः कापि धनं मया ।

प्रासतां कृपया एते, मा भूत् सकुम्भरुंक्षयः” ॥२७॥

इत्युक्तवन्तं जोमूतवाहनं स पिता ततः ।

जोमूतकेतुरथैवं जगाद कृतनिधयः ॥२८॥

“मयापि पुत्र ! गन्तव्यं, का हि हृदस्य मे स्मृता ?

राज्यं कृणु इव त्यक्तो यूनापि कृपया त्वया” ॥२९॥

एवमुक्तवता माकं समार्थेषु "तथे"ति सः ।

पित्रा जगाम जोमूतवाहनो मनयावनम् ॥१०॥

तत्राधिवामे सिद्धानां चन्दनच्छवनिर्भरे ।

स तस्यावाश्रमपदे परिवर्ष्यापरः पितुः ॥११॥

एव सिद्धाधिराजस्य वयो विश्रावसोः सुतः ।

मित्रं मित्रावधुर्नाम तस्याव समपद्यत ॥१२॥ ✓

तत्सुमारुह्य मोऽप्यग्नेकालो जातु कन्यकाम् ।

जन्मान्तरपियतमां ज्ञानो जोमूतवाहनः ॥१३॥

तत्कालं च तयोमुत्थं युनोऽस्योऽग्यदर्शनम् ।

चभून्मनोऽगामन्दवागुरावन्धमविभम् ॥१४॥

ततोऽकष्मात् भ्रमभ्येत्य त्रिजगत्पूज्यमिकटा ।

जोमूतवाहं प्रीतः स मित्रावगुरभ्यधात् ॥१५॥

"कन्या मनयवत्यास्या स्वमा भिक्षि कनोयसौ ।

तामहं ते प्रयच्छामि, समेच्छां मान्यया कृपाः" ॥१६॥

तच्छुत्वेव स जोमूतवाहनोऽपि जगाद तम् ।

"शुभराज । ममाभूत् सा भार्या पूर्वेऽपि जन्वति ॥१७॥

एवञ्च तत्रैव सि जाती द्वितीयं हृदयं शुद्धम् ।

जातिधरोऽप्यहं, मध्ये पूर्वजन्म कारामि तत् ॥१८॥

किन्तु पूर्वमितो गत्वा मम विभोर्भिक्षेदय ।

तयोः प्रमाणीकृतयोः सिद्धन्ते तत्तर्कफितम्" ॥१९॥

इदं नियम्य जोमूतवाहनात् प्रीतमानसः

गत्वा मित्रावसुः सधै तत्पुत्रिभ्यां हृदयं तत् ॥२०॥

पभिनन्दिगवाश्वय ताभ्यां हृट्मादेव मः ।

युवराजो विवाहाय मन्धारमकरोत् स्वसुः ॥४१॥

ततो जग्राह विधिवत्तस्या ओमूनवाहनः ।

पाणिं मनयवत्याः स मिहाराजपुरस्ततः ॥४२॥

स्ततोदाहृत्मातस्तास्यो तच्छिञ् ओमूनवाहनः ।

मनयाद्रौ महाहँष विभवेन ववूमसुः ॥४३॥

एकदा च शशुष्यंश्च स मिवावसुना सह ।

वैलायनानि जलधेरसलोकवितुं ययौ ॥४४॥

तत्रापश्यच्च पुरुषं युवानं विष्ममागतम् ।

निवर्त्तयन्तं जननीं "हा पुत्रे"ति विराविषीम् ॥४५॥

अपरेण परिचक्रं भटेनेवानुयायिना ।

पुरुषेण पृथुस्तड् प्रापय्येकं गिलातनम् ॥४६॥

"कस्त्वं ? किमोहसे ? किञ्च माता त्वां "यो वतो"ति तम् ।

स पप्रच्छ, ततः सोऽपि तस्मै वृत्तान्तमब्रवीत् ॥४७॥

"पुरा कश्यपभार्य्यं हे कद्रूश्च विनया तया ।

मिथः कथाप्रसङ्गेन विवादं किल चक्रतुः ॥४८॥

आद्या श्यामान् रवेरग्नाजवादीदपरा नितान् ।

अन्योऽन्यदानभावश्च पणमत्र वचन्वतुः ॥४९॥

ततो जयायिनो कद्रूः स्वैरं नगोर्निजात्मजेः ।

विषकृतकार-मनिनामकस्याग्नाजकारयत् ॥५०॥

ताहृशांशोपदश्रैतान् विनतां कृष्णना जिताम् ।

दाशोचकार, कटा हि स्त्रीषामन्यासद्विष्णुता ॥५१॥

“तद् बुद्ध्वागत्य विनतातनयो गरुडस्तादा ।
 सार्वभौम मातुर्दासत्वमुक्तिं कद्रूमयाचत ॥५२॥
 ततः कद्रुमुक्ता नागा विचिन्त्येवं तममुवन् ।
 ‘भो वैनतेय । चौराधिः प्रारथो मयितुं सुरैः ॥५३॥
 ततः सुधा समाहृत्य प्रतिषस्तु प्रयच्छ नः ।
 मातरं स्त्रीकुरुष्वाय भक्षन् हि धनिनां वरः’ ॥५४॥

“एतन्नागवचः श्रुत्वा गत्वा च चौर-धारिधिम् ।
 सुधार्यै दर्शयामास गरुडो गुरु पौहपम् ॥५५॥
 ततः पराक्रमपीतो देवस्तत्र स्वयं हरिः ।
 ‘तुष्टोऽस्मि ते, वरं कश्चिद् हृषीषे’त्यादिदेय तम् ॥५६॥
 ‘नागा भवन्तु मे भक्षणा’ इति सोऽपि हरेस्ततः ।
 वैनतेयो वरं वक्षे मातुर्दास्येन कोवितः ॥५७॥
 ‘तये’ति हरिणादिष्टो निजवीर्यार्जितामृतः ।
 स चैवमय शक्रेण शक्तितो प्राप्तवस्तुना ॥५८॥
 ‘तथा पचीन्द्र । कार्थ्यै ते यथा मूर्धनं भुज्यते ।
 नागैः सुधा, यथा धैनां तेभ्यः प्रत्याहराम्यहम्’ ॥५९॥

“एतच्छ्रुत्वा ‘तथे’न्दुक्त्वा स वैष्णव यरोदुरः ।
 सुधाकलममादाय तार्वर्षो नागानुपाशयो ॥६०॥
 वरप्रभावभोक्ताय मुग्धान.राज्यगाद तान् ।
 ‘इदमानोतममूर्ते, मुद्गाभ्यां मम शक्यताम् ॥६१॥
 भयञ्चेत् स्यापय.स्येनदहं वो दर्भसंस्तरे ।
 सप्तोष्याम्याश्च गच्छामि, स्त्रीकुरुष्वमितः सुधान्’ ॥६२॥

'तये'त्युक्ते च तैर्नागः स पवित्रे कुशाभारे ।
 सुधाफलशमाधत्त, ते चाप्य जननीं जहृः ॥६३॥
 दास्यमुक्त्वाच्च कृत्वर्ष मातरं गरुडो गते ।
 यावदाददते नागा निःशब्दाभ्यात् किनामृतम् ।
 तावद्विपत्य महसा तान् विमोह्य स्वगच्छितः ।
 तं सुधाफलश शक्रो जहार कुशमंभारात् ॥६४-६५॥
 विषणास्तोऽथ नागास्तं निनिहृदभमंभारम् ।
 कदाचिदमृतयगीत सेपोऽप्यस्मिन् भवेदिति ॥६६॥
 तेन पाटितजिह्वास्तो हृथा प्रापुर्हिजिह्वताम् ।
 हास्यादते किमन्यत् स्यादतिनील्यवतां फलम् ॥६७॥

“अथालब्धामृतरसान् नागान् वैरी हरिवंरात् ।
 ताव्येः प्रवृत्ते भोक्तं तावदप्य पुनः पुनः ॥६८॥
 तदापाते च पाताले त्रामनिर्जोविराजितम् ।
 प्रभ्रष्टगर्भिणीगर्भमभूत् क्षपितपक्षगम् ॥६९॥
 तं दृष्ट्वा चान्वहं तद् वासुकिर्भुजगोक्षरः ।
 कृत्वर्षमेकपदे नष्टं नागलोकममन्यत ॥७०॥

“ततो दुर्वारिवोर्यस्य सद्यस्तस्य विचिन्त्य सः ।
 समयं प्रार्थनापूर्वं चकारैवं गरुडतः ॥७१॥
 'एकमेकं प्रतिदिनं नागं ते प्रेषयाम्यहम् ।
 आहारहेतोः पक्षोन्द्र ! पयोधि-पुनिनाचले ॥७२॥
 पाताले तु प्रवेष्टव्यं न त्वया मर्दकारिणा ।
 नागलोकक्षयात् स्वार्थसाधैव हि विनश्यति' ॥७३॥

इति वासुकिना प्रोक्तस्त्रयेति गरुडोऽन्वहम् ।
 तत्प्रेषितमिद्वैकोकं नागं भोक्तं प्रथक्रमे ॥७४॥
 तेन क्रमेण चामंख्याः फणिनीऽत्र चर्यं गताः ।
 पृथक् शङ्खवृद्धाख्यो नागो वारो समाद्य च ॥७५॥
 पतोऽहं गरुडाहारहेतोर्वध्यशिलामिमाम् ।
 मातुष्य मीथ्यतां प्राप्तो नागराजनिदेवतः” ॥७६॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा शङ्खवृद्धस्य दुःखितः ।
 सान्तःखिदः स जीमूतवाहनस्तमभाषत ॥७७॥
 “अहो ! किमपि निःसखं राजत्वं वत वासुके !
 यत् स्वहस्तेन नोयन्तो रिपोरामिषतां प्रजाः ॥७८॥
 किं न प्रथममाश्रेय तेन दत्तो गरुभते ?
 क्लोवेनाभ्यधिता केषं स्वकुलक्षयमाजिता ? ॥७९॥
 उत्पद्य काय्यपात् पापं तात्पर्योऽपि कुरुते कियत् ?
 देहमाहृते मीहः कोदगो महतामपि ! ॥८०॥
 तदहं तावदयैकं रक्षामि त्वां गरुभतः ।
 स्वशरोरप्रदानेन मा विषादं लयाः मखे !” ॥८१॥

तच्छ्रुत्वा शङ्खवृद्धोऽपि धर्यादेतदुवाच तम् ।
 “मान्दमित्त्वहामख ! माघैर्धं भाषथाः पुनः ॥८२॥
 न काचम्य हते जातु युक्ता मुक्तामपिः सतिः ।
 न वाप्यहं गमिष्यामि कदा कुलकलहिताम्” ॥८३॥
 दम्यन्ता तं निविध्यैव माधुर्जीमूतवाहनम् ।
 मत्वा गरुडैसाश्च स सप्यान्तरगायिनीषु ।

शङ्खुडो ययौ तत्र वारिधेस्तोरयर्त्तिनम् ।
अन्तकाले नमस्कृत्तुं गोकर्णस्यमुमापतिम् ॥८४॥८५॥

गते तस्मिन् स कारुण्यनिधिर्जोमूतवाहनः ।
तथाणायामदानेन बुबुधे लब्धमन्तरम् ॥८६॥
ततस्तद् विस्मृतमिध क्षिप्रं कृत्वा स्वयुक्तिः ।
कार्योपदेयाद् व्यसृजद्विभं मिश्रवमं गृहम् ॥८७॥
तत्क्षयञ्च समाभव-तार्थ्यपक्षानिलाहता ।
तत्सखदुर्गनायर्थ्यादिव सा भूरूर्ध्वत ॥८८॥
तेनाहि-रिपुमायाक्तं भत्वा जोमूतवाहनः ।
परानुक्रम्यो तो वध्यगिनामध्याक्षरोह सः ॥८९॥
अथाद्याव निपत्यैव महामर्त्वं जहार तम् ।
पाहत्य अथा गदङ्गः स्वच्छायाच्छादिताम्वरः ॥९०॥
परिस्त्रवदस्यधारं श्रुतीत्प्रात शिथामणिम् ।
मोत्वा भववित्तं देममारिमे शिष्वरे गिरिः ॥९१॥
तत्कामं पुष्यः कृष्टिष निरघात जभस्तनात् ।
मद्गर्भाच्च " त्रिं म्येनदि " ति तात्पर्यं विनिश्चित्ये ॥९२॥

तावत् स शङ्खुडोऽव भत्वा गोकर्णमागतः ।
ददयं बुधिगमारभित्तं वध्यगिनातनम् ॥९३॥
" हा विद्म म्दये तेनाद्या दसो जने महाममा ।
तत् कुत्र मोतस्तात्पर्येण चनेऽस्मिन् स भविष्यति ? ॥९४॥
अस्मिन्मि हृतं तावत् कदाचिन् तमवावृषाम् " ।
इति साधुः स तद्वदभागमनुसरन् यदौ ॥९५॥

ब्रह्मसंहिता च कुरुते तं ह्यहं जीमून्वाहनम् ।
 गच्छेत्तु भवत्येव बुद्ध्या तद्विष्णुप्रसन्नचित्तयत् ॥८८॥
 "कविं क्विंश्चिद् एवाहं भवत्यस्याऽपि यो मया ।
 विष्णुर्न तु एव, धीरः प्रयत्नः कुरुते ॥" ॥८९॥
 ब्रह्मसंहितासंग्रहः तात्पर्यं तादृग्बिधोऽपि सः ।
 निष्कामं निष्कामोऽपि जीमून्वाहनः ॥९०॥
 "पवित्वाः समाख्येव शरीरे मानसोऽपि न ।
 तद्व्यक्त्याऽपि किं निष्कामोऽपि भवत्यत् ॥" ॥९१॥
 तद्व्यक्त्याऽपि विसर्गस्य म पदच्छ पवित्वात् ।
 "नामः माधो । न तावत्तु क्विं भवति"ति ॥९२॥
 "नाम एवाहं, भुङ्क्ते त्वं यद्यत्तु समापय ।
 पारथा प्रसन्नचित्तं किं धीरस्यज्यते क्रिया ॥" ॥९३॥
 इति यावच्च जीमून्वाहनः प्रतिबलि तम् ।
 तावत्तु म गच्छेत्तुऽपि प्राप्ती दूरादभाषत ॥९४॥
 "मा मा गच्छेत्तुऽपि प्राप्ती, प्राप्ती ह्यहं तव ।
 तदेतं सुखं, कौटुम्भं ते जातोऽकाण्ठे वत भ्रमः ॥" ॥९५॥
 तद्व्यक्त्याऽपि विष्णुस्य वभूव स स्वगीयतः ।
 वाञ्छितामिद्विद्विद्वच्च गीत्रे जीमून्वाहनः ॥९६॥
 ततोऽप्योऽप्य-समाख्येव-कन्दुविद्याधराधिपम् ।
 बुद्ध्या तं भवितं मोहाद् गच्छानभ्यतप्यत ॥९७॥
 "यद्यो वत कुरुमस्य पापमापतितं मम ।
 किं वा बुद्ध्याऽपि हि भवत्युक्त्याऽपि ततः ॥" ॥९८॥

दाद्यत्त्वेव महाभक्तः परार्थ-प्राणदायिना ।

समेति-मोहेकवशां येन विषयसङ्गतम् ॥१०७॥

इति तन्निन्दयन्नाद्य गदहं पापशुद्धये ।

वह्निं विविक्तं जीमूतवाहनोऽथ जगाद सः ॥१०८॥

"पक्षोद्भू । किं विषयोऽसि ? मत्वं पापाद् विभियि चेत् ।

तद्दिदानीं न भूयसो भव्या होमि भुजङ्गमाः ॥१०९॥

काशेघानुगच्छसु पूषभुजेषु भोगिषु ।

पयोऽथ हि प्रतीकारो हृद्याव्यसिताने तव ॥११०॥

इत्युक्तो न स प्रातःप्रायो भूतानुसन्धिना ।

"तथ"ति प्रतिपिदे तद् वाची तस्य गुरोरेव ॥१११॥

ययो वायुनमानितं नाकाजीववितं जवात् ।

अनाद्यं तत्र तद्वायुनस्मिन्निपातकोनपि ॥११२॥

ततश्च वासादागत्य देव्या भिक्षोऽभूतेन सः ।

जीमूतवाहनो गोप्यो तद्भार्याभक्तिगुह्या ॥११३॥

निभाविषतरीवुभुनक्तान्नाभ्युत्थानि कश्चिरे ।

तस्य कान्तस्यः वांश दृष्टुं भिन्ननिभः सच ॥११४॥

स्तेऽथो व देव्येन यथा यथा च विराजितम् ।

वृष्टुं न सक्तम् न वभुवनो जीमूतवाहनम् ॥११५॥

न नन्द तस्य भार्या च सञ्जात पित्रो तया ।

हो न सक्तुं नन्द दृष्टुं न सुखन्याविवर्त्तना ? ॥११६॥

इत्युक्ताने सप्तमः प्रकृतः च नन्दो वि तत् ।

इत्युक्ते वेत्तुं नन्दो च नन्दो च नन्दो च ॥११७॥

सितं कर्णं शङ्खपद्मसङ्घोषं लक्ष्मणं पद्मनाभम् ।
 विष्णुसङ्घं विनिर्दिष्टं संनन्दयन्मयां ततः ॥११८॥
 विष्णुसङ्घेन च पद्मी शङ्खपद्मी निजालयम् ।
 अक्षय्यं विष्णुसङ्घं लोकास्त्रासि तद्वयाः ॥११९॥

त्रिकापुराणम्

विमलतुर्बभोवाणविज्ञप्य भूरस्य प्रलगमनम्

एतज्जह नवाप --

“विपत्रवीक्षावगात्री गतो ज्ञापयधुवप्य त् ।
हो नृ वी क्षमवावागर्षि धर्मज्ञो कविता तत्र ३२३
नर्षि क्षमवावागर्षि सुवचामुपमाः सुत ।
कर्मोपवागर्षि सुवचामुपमाः ३२४
सुतः विनाम का वात्रक्षय्यः सुवचामुपमाः ३२५
ए कर्षिः विमलतुर्बभोवाणविज्ञप्य भूरस्य प्रलगमनम् ३२६
वात्रक्षय्यः सुवचामुपमाः विमलतुर्बभोवाणविज्ञप्य ।
हो नृ वी क्षमवावागर्षि धर्मज्ञो कविता तत्र ३२७
नर्षि क्षमवावागर्षि सुवचामुपमाः सुत ।
कर्मोपवागर्षि सुवचामुपमाः ३२८
सुतः विनाम का वात्रक्षय्यः सुवचामुपमाः ३२९
ए कर्षिः विमलतुर्बभोवाणविज्ञप्य भूरस्य प्रलगमनम् ३३०
वात्रक्षय्यः सुवचामुपमाः विमलतुर्बभोवाणविज्ञप्य ।

‘विद्यते किं दृष्टा वत्स । महामैव मनोरथाः ।

एतद्वानर्भजातेन चमत्पुत्र मनोदरे ॥ १०॥

एतामोत्तममहाप्यसिद्धिंहाविद्याप्यसि ।

एतन् एतदप्यमप्यप्य विष्णु न त्वं मया पूतः ॥ ११॥

एतद्वाजाकर्म नर्भभूत्सुं दयरेतनम् ।

धीष्यं ममैव पुत्रप्य किमाशा क्रियते त्वया ॥ १२॥

उद्येर्भनोरादस्तोऽयं मत्पुत्रस्यैव किं दृष्टा ॥

एतन्वाजाकर्मो जन्म किं त्वया नावगम्यते ॥ १३॥

परामर उवाच—

‘एतदुच्य वितरं बालपुत्रात्पुत्रा मातृभाषितम् ।

जगाम कुवितो मातुर्निजाया द्विजमन्दिरम् ॥ १४॥

तं दृष्टा कुवितं पुत्रभीषत्पस्त्रुरिताधरम् ।

सुनोतिरदमारोप्य द्वेषेद्यैसदभायत ॥ १५॥

‘वत्स । कः कोऽहेतुस्ते, कथं त्वां नाभिनन्दति ॥

को न जानाति वितरं तव यस्तोऽपराध्यति ॥ १६॥

इत्युक्तः सकर्षं बाले कथयामास तद् यथा ।

सुदक्षिः प्राह भूपासमख्यसमतिगर्विता ॥ १७॥

निःस्पृह्य कथिते तस्मिन् सति पुत्रेषु दुर्मनाः ।

प्रासञ्जामेक्षया दीना सुनोतिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १८॥

सुनोतिरुवाच—

‘सुदक्षिः सत्यमाहेदं स्वल्पभाग्योऽसि पुत्रक ।

न हि पुत्र्यवता वत्स । सपत्नैरेवसुच्यते ॥ १९॥

नोद्देगस्तात । कर्त्तव्यः कृतं यद्भवता पुरा ।
 तत् कोऽपहर्त्तं शक्नोति दातुं कथाकृतं त्वया ? ॥१७॥
 राजामनं तथा क्वं वराणां यरवारणाः ।
 यस्य पुष्टानि तस्यैव मत्वेतच्छाम्य पुत्रक ! ॥१८॥
 पश्यन्महाहतेः पुष्टोः सुरक्षां सुरविन्पः ।
 भार्य्यति प्रोच्यते चान्या मदिधा पुष्टवजिता ॥१९॥
 पुष्टोपचयमस्यवन्ताभ्याः पुत्रस्तथोत्तमः ।
 मम पुत्रस्तथा जातः स्वल्पपुष्टो ध्रुवो भवान् ॥२०॥
 तथापि दुःखं न भवान् कर्त्तव्यमर्हति पुत्रक !
 यच्च यावत् म तिनेव खेन तुष्यति बुद्धिमान् ॥२१॥
 यदि नैद्दुःखमत्यये सुरक्षां यचसा तव ।
 तत् पुष्टोपचये यत् कुत सर्वकलप्रदे ॥२२॥
 सुगोत्रो भव धर्म्मोक्ता मेघः प्राणिहिते रतः ।
 निम्नं यथायः प्रवणाः पात्रमायाणि मस्यदः ॥२३॥

प्रथमं कथाव—

'यस्य ! यत्प्रसिद्धं प्राह प्रममाय कस्य मम ।
 जितदुर्भयमा भिवे हृदये मम जितति ॥२४॥
 सोऽहं तथा यजिष्यामि यथा मर्त्तानमोत्तमम् ।
 जानने प्राच्याऽव्यमिशाकी जगतामन्निर्भ्रतम् ॥२५॥
 सुर्वदं विद्या राष्ट्रस्था जानोर्द्विष मोदताम् ।
 प्रभार्यं यत्तु मेऽस्य ! स ह्यप्राणि तपोदृ ॥२६॥

विष्णुपुराणम्

उत्तमः स च मे श्याता यो गर्भेऽवाहृतस्तथा ।
 स राजासप्तमाहोतु विवा दत्तं तथास्तु तत् ॥२०॥
 नाभ्यर्त्तमभीषामि स्थानमस्य स्वकर्षया ।
 दद्यामि सततं स्थानं यस्य प्राप पिता मम ” ॥२१॥

परमर उवाच —

“निर्देशाम षट्शष्पातुरित्युक्ता मातरं ध्रुवः ।
 पुराश्च निर्देश्य ततस्तद्वाहोपवनं ययौ ॥२८॥
 स ददमं सुनीक्षात् सप्त पूर्व्यागतान् ध्रुवः ।
 ह्यथात्रिनोत्तरीयेषु विष्टेषु समाश्रितान् ॥२९॥
 स राजपुत्रपदान् सर्वान् प्रक्षिपत्याभ्यभाषत ।
 प्रथयावन्तः सम्यग्भिवादनपूर्वकम् ॥३१॥
 ‘उत्तमपादतनयं मां निबोधत सप्तमाः ।
 ज्ञातं सुनीक्षां निर्वेदाद् युष्माकं प्राप्तमन्तिकम्’ ॥३२॥

कथय कथुः—

‘ननु पञ्चाब्दमभूतो बालस्त्वं नृपगन्धनः ।
 निर्वेदकारश्च किञ्चित्त्वं नाद्यापि दृग्गते ॥३३॥
 न क्षिप्यं भवतः किञ्चिद् धियते भूपतिः पिता ।
 न सैवेष्टवियोगादि तव पश्चात् बालक । ॥३४॥
 मरीचे न च ते श्याधिरक्षामिरुपसभ्यते ।
 निर्वेदः किंनिमित्तस्तो कथ्यतां यदि विद्यते ” ॥३५॥

एवमः स च मे भ्राता यो गर्भेष्वाहृतदाया ।
 उ राजाभक्तमाप्नोतु पित्रा एतं तदाद्यु तत् ॥२०॥
 मान्यह्यसभोऽग्रमि स्थानमस्य स्वकर्त्तव्यं ।
 इच्छामि भक्तं म्यानें यच्च प्राप पित्रा मम ' ' ॥२८॥

परायण उवाच —

“निर्जंगाम रटहाकातुख्युक्ता मातरं ध्रुवः ।
 पुराच निर्जम्ब ततस्तादाज्ञोपवर्नं ययो ॥२८॥
 न एदर्थं मुनींस्तत्र मम पूर्वागतान् ध्रुवः ।
 ह्यप्याजिमोक्षरीयेषु विटरेषु समायितान् ॥२९॥
 स राजपुत्रस्तान् सर्वांन् प्रविपत्याभ्यभाषत ।
 प्रयथावगतः सम्यगभिवादनपूर्वकम् ॥३०॥
 ‘उत्तानशादतनयं मां निबोधत भक्तमाः ।
 जातं सुमीत्यां निर्वेदाद् शुभाकं प्राप्तमनितकम्’ ॥३१॥

शतपथ उवाच —

‘ननु पश्चाद्दमभूतो बालस्त्वं नृपमन्दनः ।
 निर्वेदकारणं किञ्चित्तथ नाद्यापि दृश्यते ॥३२॥
 न चिन्त्यं भवतः किञ्चिद् धियते भूपतिः पिता ।
 न शैवेष्टवियोगादि तत्र पश्याम वास्तक ! ॥३३॥
 शरीरे न च ते व्याधिरप्यामिदपलभ्यते ।
 निर्वेदः किंनिमित्तस्ते कथ्यतां यदि विद्यते ’ ’ ॥३४॥

पराशर उवाच—

“ततः स कथयामास सुरध्या यदुदाहृतम् ।
 तन्निगम्य ततः प्रोचुर्मनयस्ते परस्परम् ॥३६॥
 ‘यद्वा घ्रात्रं परं तेजो बालस्यापि यदक्षमा ।
 सपत्न्या मातुरुक्तस्य हृदयाद्यापसर्पति ॥३७॥
 मो मोः क्षत्रिय ! दायादनिर्वेदाद् यस्त्वयाधुना ।
 कर्त्तुं ध्यवसितं तवः कथ्यतां यदि रोचते ॥३८॥
 यच्च कार्यं तथास्माभिः साहाय्यममितद्युते !
 तदुच्यतां, विवक्षुस्त्वमस्माभिरुपलक्ष्यसे’ ॥३९॥

ध्रुव उवाच—

‘गाहमयमभीक्ष्णामि न राज्यं द्विजसत्तमाः ।
 तत् स्थानमेकमिच्छामि भुक्तं नान्येन यत् पुरा ॥४०॥
 एतन्ने क्रियतां सम्यग् कथ्यतां प्राप्यते यथा ।
 स्थानमयां समस्तोभ्यः स्थानेभ्यो द्विजसत्तम !’ ॥४१॥

मरुतिरुवाच—

‘यन्माराधितमोविन्देभरः स्थानं शृपाकाज ।
 न हि मंप्राप्यने श्रेष्ठं तस्मादाराधयायुतम्’ ॥४२॥

अत्रिबुवाच—

‘परः परार्थां दुःखयो यच्च तुष्टो जनार्दनः ।
 स प्राडोद्यचर्य स्थानमित्त्वं मत्वं मयोदितम्’ ॥४३॥

पट्टिग उवाच—

‘यस्यान्तः सर्वमेवेदमपुरतस्याध्ययात्मनः ।
तमाराध्य गोविन्दं स्थानमघं यदीच्छसि’ ॥४४१॥

पुनश्च उवाच—

‘परं ब्रह्म परं धाम योऽसौ ब्रह्म तथा परम् ।
तमाराध्य हरिं देवं मुक्तिं प्राप्नोति दुर्लभाम्’ ॥४४२॥

ऋगुदवाच—

‘यो यद्गुरुषो यत्ते योगे यः परमः पुमान् ।
तस्मिंश्चुटे तु नामाप्त्यं किञ्चिदस्ति जगत्त्रये’ ॥४४३॥

पुनश्च उवाच—

‘पिन्दमिन्द्रः परं स्थानं तमाराध्य जगत्पतिम् ।
प्राप यद्गतिं विष्णुं तमाराध्य सुमतः’ ॥४४४॥

वसिष्ठ उवाच—

‘प्राप्तोऽव्यागधिते विष्णो मनसा यद्व्यदिच्छति ।
सेञ्जोऽथान्तर्गतं स्थानं किमु वत्सोत्तमोत्तमम्’ ॥४४५॥

ध्रुव उवाच—

‘पाराध्यः कथितो देवो भवद्भिः प्रचतस्र मी ।
मया तत्पतितायाय यत्प्रसर्थं तदुच्यताम् ॥४४६॥
यथा वाराधने तस्य मया कार्यं महात्मनः ।
प्रसादसुमुपास्त्वस्यै कथयन्तु महर्षयः’

परस्पर उवाच—

“तत्र स कथयामासि कुरुष्या यदुदाङ्गनम् ।
 तदिमं तत्र प्रीदुर्नयस्ते परस्परम् ॥१६॥
 ‘अहो शत्रुं परं तेजो वायुम्यापि यदहमा ।
 सरस्वती मातुरहस्यं हृदयादारभन्ति ॥१७॥
 मी मीः अग्निव ! दायादनिर्वेदाद् यत्र यावता ।
 कर्त्तुं श्यवन्ति तदा कथ्यतां यद्वि रोदते ॥१८॥
 यत्र काव्यं तवाक्रामिः साहाय्यमन्ति यतः ।
 तदुच्यतां, विवक्षुस्वमक्रामिस्वरुत्पसे’ ॥१९॥

ध्रुव उवाच—

‘नाहनयेनमौचामि न राज्यं दिवसत्तनाः ।
 तत् स्थाननेहमिच्छामि मुक्तं नाभ्येन यत् दुप ॥२०॥
 एतस्मै क्रियतां सम्यक् कथ्यतां प्राच्यते यदा ।
 स्थानमेषं समद्वेष्यः स्थानेभ्यो दिवसत्तन !’ ॥२१॥

मयोदित उवाच—

‘अनापचितमोविन्दैर्नैः स्थानं नृपाकत्र ।
 न हि संप्राच्यते वेष्टं तस्मादापधयापुनम्’ ॥२२॥

अत्रि उवाच—

‘एत पराशो दुर्गो यत्र तुतो अनाईतः ।
 स प्राज्ञोच्यते स्थानमेतत् सन्धं मयोदितम्’ ॥२३॥

वदति उवाच—

‘यस्मान्नः कर्मैरेदमनुगतस्यास्त्यजामहः ।

तमारुह्य हरिं देवं कृत्वा स्नानमदंरं यदाह्वयम्’ ॥४४६॥

पुनरुवाच—

‘परं ब्रह्म परं धाम योग्यो ब्रह्म तदा परम् ।

तमारुह्य हरिं देवं कृत्वा प्राप्नोति दुर्लभाम्’ ॥४४७॥

प्रभुरवाच—

‘यो यद्यपुरथो यत्ते योनिं यः परमाः पुमान् ।

तस्मिंस्तुटे तु नामाख्यं त्रिद्विदस्ति चत्वारिणि’ ॥४४८॥

पुनरुवाच—

‘सिन्दमिन्द्रः परं स्नानं यमारुह्य जगत्पतिम् ।

प्राप यद्यपतिं विष्णुं तमारुह्य सुवतः’ ॥४४९॥

वसिष्ठ उवाच—

‘प्राशोक्त्यापधिते विष्णो मनसा यद्व्यदिच्छति ।

द्वैशोक्त्यामर्गतं स्नानं त्रिभु वत्सोत्तमोत्तमम्’ ॥४५०॥

ध्रुव उवाच—

‘पाराध्यः कथितो देवो भवद्भिः प्रचतस्र मे ।

मया तत्परितोषाय यज्जस्र्थं तदुच्यताम् ॥४५१॥

यथा वाराधनं तस्य मया कार्यं महात्मनः ।

प्रसादसुमुखास्वस्मै कथयन्तु महर्षयः’ ॥४५२॥

सर्वत्र जगत्-
 -

'रात्रपुत्र' मया विष्णोरासामयहीर्षीः ।
 आर्षिमासायत्तं तयो यथावच्छीतुमर्हसि ३५१३
 वाङ्मार्गान्निष्ठागिर्षा स्थापयेत् प्रथमं ततः ।
 तद्विज्ञेयं वाङ्मार्गिणः ततः कर्षितं निरुत्थय ३५१४
 वनमीशान्निविसेन तन्मयेन धृतात्मना ।
 तन्मया तद्विनीयेतसक्तं पार्श्विबलम् ३५१५
 धिक्कामार्गपुत्रं यथासाधकस्तु विधिः ।
 इत्थं ततो वाङ्मार्गं वापु सुवसानम्भारिर्षे ३५१६
 उच्यते वापु धृतात्मना तयो स्थापयानो मया ।
 वाङ्मार्गं वापु पुत्रं, तन्मया तयो जगत्पुत्रं ३
 इत्थं वाङ्मार्गं वापु पुत्रं तन्मया तयो जगत्पुत्रं ।
 इत्थं वाङ्मार्गं वापु पुत्रं तन्मया तयो जगत्पुत्रं ३५१७

